

T.C

**HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

FERİT KAM'DA KELAMÎ DÜŞÜNCE

Kübra HATİPOĞLU

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ

Şanlıurfa

2025

T.C

**HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

FERİT KAM'DA KELAMÎ DÜŞÜNCE

Kübra HATİPOĞLU

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Mehmet Cüneyt GÖKÇE

Şanlıurfa

2025

TEŞEKKÜR

Öğrenciliğimin her aşamasında beni destekleyen ve her zaman yanımda olan kıymetli aileme çok teşekkür ederim. Lisans ve Yüksek lisans öğrenciliğimin sürecinde her zaman fikirlerinden istifade ettiğim ve tezimin her aşamasında yardımlarını ve desteğini esirmeyen değerli danışman hocam, Doç. Dr. Mehmet Cüneyt Gökçe'ye, Doç. Dr. Veysel Kasar ve Doç. Dr. Kadri Önemli hocalarıma saygı ve teşekkürlerimi sunarım.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	IV
ÖZET.....	VI
ABSTRACT.....	VIII
KISALTMALAR.....	XI
GİRİŞ.....	1
A. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖNEMİ.....	1
B. ARAŞTIRMANIN AMACI.....	1
C. ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI.....	1
D. ÖNCEKİ ÇALIŞMALAR.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	3
FERİT KAM'IN HAYATI VE ESERLERİ.....	3
1.1.Hayatı.....	3
1.2. Etkilendiği Şahsiyetler.....	5
1.2.1 Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî.....	5
1.2.2. Ahmed Celâleddin Dede.....	6
1.2.3. Abdülaziz Mecdî Efendi.....	6
1.2.4. Avrupa Seyahati ve Abbas Halim Paşa.....	7
1.3.Memuriyet Hayatı.....	8
1.4.Vefatı.....	11
1.5. Eserleri.....	11
1.5.1. Edebiyat.....	13
1.5.2. Din- Felsefe.....	15
İKİNCİ BÖLÜM.....	16
FERİT KAM'IN KELAMİ GÖRÜŞLERİ.....	16
2.1.Kelam İlmi Açısından Usûl-i Selâse (Üç Temel Esas).....	16
2.2. İlahiyyât.....	17
2.2.1. Varlık Anlayışı.....	17
2.2.2. Bilgi Anlayışı.....	28
2.2.3. Allah'ın Varlığı.....	28
2.2.4. Allah'ın Sıfatları.....	39
2.2.5. İnkârcı Akımların Eleştirisi.....	53

2.3. Nübüvvât	54
2.3.1. Mucize Bahsi	59
2.3.2. Kur'an-ı Kerim.....	60
2.3.3. Hak Yoluna Davet Metotları.....	63
2.4. Semiyât	65
2.4.1. Efsaneler	65
2.4.2. Rüya	66
2.4.3. Ölüm ve Haşr	67
2.4.4. Ruh.....	68
SONUÇ	73
KAYNAKLAR.....	75
ÖZGEÇMİŞ	81

ÖZET
YÜKSEK LİSANS TEZİ
Ferit Kam'da Kelâmî Düşünce

HATİPOĞLU, Kübra
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ÜNİVERSİTESİ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

Yıl:2025, Sayfa:90

Bu çalışmada, Ferit Kam'ın geniş ve kapsamlı eserleri ve şiirlerinde ifade ettiği kelâmî görüşler bir araya getirilip İlahiyyat, Nübüvvât ve Sem'îyyât konuları açısından değerlendirilmiştir. Ferit Kam, ömrü okumak ve araştırmalarla geçen simyadan kimyaya, astrolojiden tarihe, kelimadan tasavvufa, edebiyattan felsefeye kadar çok çeşitli alanlarda çalışmalar yürütmüştür. Bu özelliği onun düşüncelerinin çeşitlenmesine katkıda bulunmuştur. Ferit Kam'ın öncelikle hayatı ve düşüncelerinin şekillenmesindeki önemli etkenler incelenmiş; Onun eserlerinden istifade edilmiş, kelâmî düşünceleri kelam alanındaki temel üç konu bağlamında ele alınmış, onun üzerinde durduğu önemle durduğu vahdet-i vücud kavramı da bu konular çerçevesinde açıklanmaya çalışılmıştır. Ferit Kam dönemini ve sonraki dönemleri etkileyen bir şair, yazar ve mütefekkir olduğu belirtilmiştir. Özellikle Mehmed Âkif Ersoy ile olan dostluğu ve onun teşvikleri, Kam'ın yazı hayatına adım atmasında önemli rol oynamıştır. Kam, Sırat-ı Müstakîm ve Sebîlü'r-Reşâd dergilerinde kaleme aldığı "*Musâhabe*" başlıklı yazılarında dinî ve felsefî konulara açıklık getirmeye çalışmış, Batı düşüncesinin eksikliklerini ve dinî konulara dair derinlikli düşüncelerini anlaşılır bir dille ifade etmiştir. Bu yazılarında Vahdet-i Vücûd, panteizm, felsefî sistemler, tasavvuf, sudurculuk, cevherler, arazlar, zaman, mekân, ayan-ı sabite, ezelîlik ve ebedîlik gibi konuları bir arada değerlendirmiştir.

Kam'ın düşüncelerini etkileyen önemli şahsiyetler arasında Mehmet Akif Ersoy'un yanı sıra Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Ahmed Celâleddin Dede ve Abdülaziz Mecdî Efendi gibi tasavvufî şahsiyetler yer almaktadır. Özellikle Mevlânâ'nın Mesnevî'si, Kam'ı düşünsel buhranlardan kurtaran bir eser olarak belirtilir. Ayrıca Abbas Halim Paşa'nın teşvikleriyle gerçekleştirdiği Avrupa seyahati ve bu seyahatin gözlemlerini aktardığı "Avrupa Mektupları" adlı eseri, onun Doğu-Batı farklılaşması, Avrupalılaşma ve Müslüman toplumlarının terakki anlayışlarına dair sosyolojik bir bakış açısı geliştirmesine yardımcı olmuştur. Kam, Avrupa'daki

Çalışma, retim, düzen ve hızın, teknik kalkınmanın temelini oluşturduğunu ve eğitimin yaygınlığını dikkatle gözlemlemiştir.

Kelam ilmi açısından Kam'ın görüşleri, usûl-i selâse/İlahiyyat, Nübüvvât ve Sem'iyyt başlıkları altında incelenmektedir. Kam, kelam ilmini "İslam itikadının ana direğinin özüne inme" olarak tanımlamış ve kelmın nakle dayanmakla birlikte akla daha fazla dayanması gerektiğini vurgulamıştır. İlahiyyat bahsinde Kam'ın varlık, yaratıcı, zt, din, inkâr psikolojisi, monad teorisi, ilahi birlik, optimizm ve pesimizm, maddenin mahiyeti, materyalizm, panteizm, şer meselesi, cevher ve arazlar gibi konulara değindiği belirtilmiştir. Kam'ın varlık anlayışında, âlemde hudûs ve kıdem, hareket ve skn, kemal ve noksan gibi zıtlıkların bulunduğunu ifade etmesi dikkat çekicidir. Özellikle cevher ve araz kavramları üzerinden varlığı açıklamış, ruhun kendi varlığının en güçlü delili olduğunu savunmuştur. Kam'a göre cevher, kendi başına var olabilen bir şeyken, araz var olmak için başkasına ihtiyaç duyan bir niteliktir. Onun için kâinattaki tüm varlıklar, kendi başlarına değil, Cenâb-ı Hakk'ın varlığı ile kaimdir. Bu bağlamda, Kam'ın insanı "büyük bir âlem toplanmış kk bir cisim" olarak görmesi, onun tasavvufi ve felsefi bakış açısını yansıtmaktadır. İnsan, akıl ve şuur emanetleriyle yaratılmış, geçmiş ve geleceğe bakan yönleriyle varoluşsal soruları sormaya yönelen bir varlıktır. Bu soruların başında ise "Nereden geldim? Neredesin? Nereye gideceksin?" soruları gelir. Kam'ın kelam görüşlerinin merkezinde yer alan Vahdet-i Vücûd kavramı, "tek ve bir olan varlık" anlamını taşır. Kam, bu kavramı Doğu ve Batı felsefecileri ile mutasavvıfların fikirlerini karşılaştırarak değerlendirmiş ve kendi eserlerinde bu konuya sıkça yer vermiştir. Bu alışma, Ferit Kam'ın kelam ve felsefi görüşlerinin farklı yönleriyle okuyuculara bilgi sağlaması açısından önem taşımaktadır.

ANAHTAR KELİMELEER: Ferit Kam, Vahdet-i Vücûd, Kelâm, İtikad, Felsefe

ABSTRACT

MASTER THESIS

THEORAL THOUGHT IN FERİT KAM

HATİPOĞLU, Kübra

HARRAN UNIVERSITY

RADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES

DEPARMENT OF BASİC İSLAMİC SCIENCES

Year:2025, Page:90

This study brings together and evaluates the kalamic views expressed by Ferit Kam in his extensive and comprehensive works and poems, specifically in terms of İlahiyyat (Divinity), Nübüvvat (Prophethood), and Sem'iyyat (Audibles/Eschatology). Ferit Kam, whose life was dedicated to reading and research, conducted studies in a wide range of fields, from alchemy to chemistry, astrology to history, kalam to Sufism, and literature to philosophy. This characteristic contributed to the diversification of his thoughts.

Firstly, Ferit Kam's life and the significant factors that shaped his ideas were examined. His works were utilized, and his kalamic thoughts were discussed within the context of the three main topics in the field of kalam. The concept of Vahdet-i Vücud (Unity of Existence), which he emphasized greatly, was also explained within this framework. It is stated that Ferit Kam was a poet, writer, and thinker who influenced his own period and subsequent ones. Especially his friendship with Mehmed Âkif Ersoy and Ersoy's encouragements played a significant role in Kam's entry into the world of writing. In his articles titled "Musâhabe" published in the journals *Sırat-ı Müstakîm* and *Sebilü'r-Reşâd*, Kam sought to clarify religious and philosophical issues, expressing the shortcomings of Western thought and his profound ideas on religious subjects in an understandable language. In these writings, he discussed topics such as Vahdet-i Vücûd, pantheism, philosophical systems, Sufism, emanationism, substances, accidents, time, space, fixed archetypes (ayan-ı sabite), eternity, and everlastingness.

Among the significant figures who influenced Kam's thoughts, in addition to Mehmet Akif Ersoy, were Sufi personalities such as Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Ahmed Celâleddin Dede, and Abdülaziz Mecdî Efendî. Mevlânâ's *Masnavi*, in particular, is noted as a work that rescued Kam from intellectual crises. Furthermore, his European journey, undertaken with the encouragement of Abbas Halim Pasha, and his work "Avrupa Mektupları" (Letters from

Europe), which conveyed his observations from this journey, helped him develop a sociological perspective on the differentiation between East and West, Europeanization, and the understanding of progress in Muslim societies. Kam carefully observed that work, production, order, speed, and widespread education in Europe formed the basis of technical development.

From the perspective of kalamic science, Kam's views are examined under the headings of Usûl-i Selâse / Ilahiyyat, Nübüvvat, and Sem'îyyat. Kam defined kalam as "delving into the essence of the main pillar of Islamic belief" and emphasized that while kalam relies on transmitted knowledge (naql), it should rely more on reason (aql). In the section on Ilahiyyat, it is stated that Kam touched upon topics such as existence, the creator, divine essence (dhât), religion, the psychology of denial, monad theory, divine unity, optimism and pessimism, the nature of matter, materialism, pantheism, the problem of evil, and substances and accidents. It is noteworthy that Kam expressed that the world contains contradictions such as origination (hudûs) and pre-eternity (qidam), motion and stillness, perfection and imperfection within his understanding of existence. He particularly explained existence through the concepts of substance (jawhar) and accident (arad), arguing that the soul is the strongest evidence of its own existence. According to Kam, a substance is something that can exist on its own, while an accident is a quality that needs something else to exist. For him, all beings in the universe subsist not on their own, but through the existence of Allah. In this context, Kam's view of human beings as "a large world gathered in a small body" reflects his Sufi and philosophical perspective. Humans, created with the trusts of reason and consciousness, are beings who, with their gaze upon the past and future, are inclined to ask existential questions. Foremost among these questions are: "Where did I come from? Where are you? Where will you go?" The concept of Vahdet-i Vücûd, central to Kam's kalamic views, means "the single and one existence." Kam evaluated this concept by comparing the ideas of Eastern and Western philosophers and Sufis and frequently included it in his own works. This study is important for providing readers with information on various aspects of Ferit Kam's kalamic and philosophical views.

KEYWORDS: Ferit Kam, Vahdet-i Vücûd, Kalam, Belief, Philosophy

KISALTMALAR

- c.c.: Celle Celaluhu
ö.: Ölüm
s.a.v.: Sallallâhü aleyhi ve sellem
r.a.: Radıyallahu anh
h.z.: Hazretleri
vb.: Ve benzerleri

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖNEMİ

Bu çalışmada Ferit Kam'ın eserleri ve şiirlerinde yer verdiği kelâmî görüşleri bir araya getirip ilahiyyat, nübüvvât ve sem'îyyât konuları açısından değerlendirilecektir. Ferit Kam 'ın eserlerinde yer verdiği kelâmî görüşleri “üç temel esas” bağlamında ilk olarak çalışılmıştır. Ferit Kam, ömrü okumak ve araştırmalarla geçen, simyadan kimyaya, astrolojiden tarihe, kelimadan tasavvufa, edebiyattan felsefeye kadar çok geniş alanda çalışmalar yapmıştır.

Bu çalışmada Ferit Kam'ın öncelikle hayatını ve düşüncelerinin şekillenmesindeki önemli etkenleri inceleyip onun şiir ve eserlerindeki kelâmî düşüncelerini kelim alanında temel üç konu bağlamında ele alıp onun önemle durduğu Vahdet-i Vücûd kavramını da bu konular çerçevesinde açıklamaya çalışılmıştır.

B. ARAŞTIRMANIN AMACI

Ferit Kam, kendi dönemini de kendinden sonraki dönemleri de etkileyen şair, yazar ve mütefekkindir. Ferit Kam'ın eserlerinde yer verdiği kelâmî görüşler, usûl-i selâse'ye göre tasnif edilmiştir. Bu çalışma; Ferit Kam'ın kelâmî ve felsefi görüşlerinin farklı yönleriyle okuyucularına bilgi sağlaması açısından da önemlidir.

C. ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI

Tez araştırılırken; betimleme, karşılaştırma, açıklama, analiz ve kaynak tarama metodu kullanılmıştır. Ferit Kam'ın eserleri ve şiirleri bu çalışmanın ana gövdesini oluşturmaktadır. Bu çalışmada Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisinden yararlanılmıştır. Kelam ilminin üç temel esası olan ilâhiyyât, nübüvvât ve sem'îyyât konuları hakkında yazılan birçok eserden faydalanmaya çalışılmıştır.

D. ÖNCEKİ ÇALIŞMALAR

Bu alanda Deniz Bulut “Ferit Kam'da Varlık ve Tanrı”, Halil Çeltik “Ömer Ferit Kam ve Asar-ı Edebiye Tedkikatı”, Enver Uysal “Ferit Kam'ın Tercüme-i Hal Hakkındaki Düşünceleri ve Kınalızâde ile İlgili Bir Denemesi”, M. Necip Yılmaz

“Ömer Ferit Kam ve Ahlâk Anlayışı”, Zafer Çaylı “Ferit Kam’ın Panteizm Eleştirisi Bağlamında “Vahdet-i Vücûd” Anlayışı” ve Ramazan Bulut “İslamcı Aydın Ömer Ferit Kam’ın Batılılaşma Anlayışı” adlı çalışmaları yapmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

FERİT KAM'IN HAYATI VE ESERLERİ

1.1. Hayatı

Klasik Türk ve Fars Edebiyatı alanında ilk akla gelen şahsiyetlerden biri olan Ferit Kam, Klasik Türk ve Fars Edebiyatının Şerhi profesörü niteliğiyle de ön planda olan ve tasavvufu da göz ardı etmeyen bir mütefekkidir. Eserleri okuyucuya olaylara geniş bir perspektiften bakmayı öğreten çok yönlü bir şahsiyet olduğunu göstermektedir.

Ferit Kam, 11 Ocak 1864'te İstanbul'un Beylerbeyi semtinde dünyaya gelmiştir. Babası, II. Abdülhamid'in (1879-1909) şehzadelğinde onun çok yakını olan askerî Doktor Ahmed Muhtar Paşadır. (ö.1884) Aslen Çankırlı olan Kam'ın annesi Çerkeşli Mehmed Emin Efendi'nin kızı Fatma Fitnat Hanım'dır. (ö.1912). Ferit Kam üç kardeş olup ailenin üçüncü çocuğudur.¹ Ferit Kam, babasının bürokrat olması nedeniyle üst düzey insanlarla tanışma fırsatı bulmuştur. Beylerbeyi ortaokulundan mezun olduktan sonra babasının isteği üzerine Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'de eğitim görmüştür. İki yıl eğitim gördükten sonra ayrılmıştır. Kam, girdiği sınavı kazanarak Hukuk Mektebi'ne başlamış, babasının vefatı üzerine eğitimini bırakmak zorunda kalmıştır. İçinde öğrenme isteği bitmeyen Kam, dönemin hocalarından Fransızca, Farsça ve Arapça dersleri almıştır. 17-18 yaşlarında, eğitim aldığı ve nüsha-i kübra-i marifet/ büyük bilginin örneği olarak isimlendirdiği şair Mehmed Nüzhet Efendi, Ferit Kam'ın bilgisinden yararlandığı en önemli şahsiyettir. Kam, 17-22 yaşları arasında yazdığı manzumelerini *Türrehat* adıyla bastırmıştır.²

Ferit Kam, yirmi dört yaşında iken Hariciye Nezareti Tercüme Odası'nda mülazemeten³ göreve başlamıştır.1 Ekim 1888'de Beylerbeyi Rüştîyesi Fransızca öğretmenliğine atanır. Memuriyet hayatının yanında Fatih Camii'nde verilen klasik

¹ Süleyman Hayri Bolay, “‘Çankırı’dan Felsefeye’ Ferid Kam Hayatı, Eserleri ve Başlıca Fikirleri”, *Çankırı Araştırmaları dergisi* 2/2 (2007), 163-172.

² Ömer Ferit Kam, *Divan Şiirinin Dünyasına Giriş (Âsâr-ı Edebiye Tedkikâtı)*, ed. Halil Çeltik (Ankara: Birleşik, 2008), 8.

³ “Medreseden mezun olan kişilerin müderrislik ve kadılık almak için sıra beklemelerini bu arada mesleki tecrübelerini kazanmalarını ve belirli kontenjanlardan istifade ile göreve başlamalarını” ifade eder.” Mehmet İpşirli, “Mülâzemet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020), 31/536-537.

medrese eğitimlerine devam etmiştir. Ferit Kam, Fatma Rukiye Hanım'la evlenmiş, evliliklerinden Hatice Selma, Mehmet Ruşen, Ayşe Fahrunnisa, Fatma Hayrunnisa ve Ahmet Muhtar dünyaya gelmiştir. Oğlu Mehmet Ruşen kemençe ustası olarak bilinmektedir.⁴

Ferit Kam'ı ilim ve edebiyat dünyasına tanıtan, yazı yazmaya teşvik eden Mehmet Âkif olmuştur; ilk zamanlarda çalışmalarını yayımlamakta büyük bir tevazu gösterdiğini bildiğinden güçlükle ikna edebilmiştir.⁵

İlk yazılarını Sırât-ı Müstakîm'de yazmaya başlayan Kam'ın, Âkif'le tanıştıktan sonra yazılarının artması ve Safahat'ın üçüncü kitabı Hakkın Sesleri 'ne yazdığı övücü tanıtma yazısı da bu ilişkiyi de gösterir niteliktedir.⁶

1910 'dan itibaren Kam, Sırat-ı Müstakîm'de “*Musâhabe*” üst başlıklı yazılar kaleme alır. Yazılarında dini ve felsefi konulara açıklık getirmeye çalışır. Batı düşünce özelliklerini, onların eksikliklerini aynı zamanda irdelenmesi zor dinî konular hakkında düşüncelerini verir. Derin konuları son derece anlaşılır bir dil ile ele alan Kam, engin birikimleriyle farklı bilgileri aynı potada eritebilmesi dikkat çekmektedir.⁷

Ferit Kam, Sırât-ı Müstakîm'de vahdet-i vücûdu ele aldığı yazılar yazmıştır. Vahdet-i Vücûd başlığı taşıyan yazıları on beşinci yazısından sonra Din ve Felsefe Vahdet-i Vücûd şeklini alır. On sekizinci yazıdan sonra Sebilü'r-Reşâd'da devam eden yazıların, yirmincisi Felsefe Vahdet-i Vücûd başlığını taşır. 9 Mayıs 1912 tarihli son yazısı Sebilü'r-Reşâd'da yayımlanır.⁸ Kam bu yazılarında panteizm, farklı ülkelerdeki felsefi sistemlerden, tasavvufun tarifinden, sudurculuk, cevherler, arazlar, zaman, mekân, ayan-ı sabiteden, ezililik ve ebedîlik konularının bir arada değerlendirmiştir.

⁴ Ömer Ferit Kam, *Kudemâ (Sâbit, Bâki, Kınalızâde Ali Çelebi)*, ed. İbrahim Sona (Topkapı/İstanbul: Kesit, 2021), 18.

⁵ Kam, *Kudemâ (Sâbit, Bâki, Kınalızâde Ali Çelebi)*, 19.

⁶ Kam, *Kudemâ (Sâbit, Bâki, Kınalızâde Ali Çelebi)*, 19.

⁷ Kam, *Kudemâ (Sâbit, Bâki, Kınalızâde Ali Çelebi)*, 20.

⁸ Kam, *Kudemâ (Sâbit, Bâki, Kınalızâde Ali Çelebi)*, 21.

1.2. Etkilendiği Şahsiyetler

Ferit Kam'ın maddi ve manevi bir arayış içinde olması onu her alanda donanımlı hâle getirmiştir. Arapça, Farsça, Fransızca, Felsefe alanlarında kendini geliştirmiştir. Onun bu açıdan etkileyen kişileri şu şekilde sıralamak mümkündür.

1.2.1 Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî

30 Eylül 1207 Horasan'ın Belh şehrinde dünyaya geldi. Mevlânâ, Mesnevînin girişinde adını Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin el Belhi diye kaydetmiştir. Lakabı Celâleddîn, Mevlânâ unvanı onu yüceltmek amacıyla “Efendimiz” anlamında söylenmiştir. Babası tarafından Hudâvendigâr (Sultan) unvanı verilmiştir. Doğduğu şehre nispetle “Belhî, hayatını Anadolu’da geçirdiği için de Rûmî, Mevlânâ-i Rûm, Mevlânâ-i Rumî denilmektedir. Mevlânâ ve çevresiyle ilgili bilgileri çoğunluğunu aldığımız eserlerden biri oğlu Sultan Veled’in İbtidânâme’sidir. (Velednâme)⁹

Mevlânâ âlim, sûfi ve şairlik niteliklerine sahip bir kişiliktir. Babasının yanında başladığı öğrenimi gittiği Halep ve Şam’da sürdürmüştür. Babasından ilk tasavvufî eğitimini almış, babasının vefatı üzerine Seyyid Burhâneddin ve Şems-i Tebrîzî ile karşılaşması hayatında dönüm noktası olmuştur. Mevlânâ’nın şiirleri ve mektupları arasında Arapça olanlar bulunmakla birlikte eserleri Farsça’dır.¹⁰

En önemli eserlerinden biri olan Mesnevî, tasavvufî düşüncenin bütün konularına yer veren İslam Kültürünün en önemli eserleri arasında sayılmaktadır.¹¹ Mevlânâ bu eserine onun son halifesi Çelebi Hüsâmeddin’in teşvik ve gayretiyle Mesnevi’nin kaleme alındığı bilinmektedir. Mevlânâ’nın bu sebeple eserine Hüsâminâme adı verdiği bilinmektedir.¹² Kam’ı arayışlardan ve düşünce buhranından kurtaran Mevlânâ’nın Mesnevî’si olmuştur. Aşağıdaki şiir, onun Mevlânâ sevgisini göstermektedir.

⁹ Reşat Öngören, “Mevlânâ Celâleddîn-İ Rûmî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007), 29/441-448.

¹⁰ Öngören, “Mevlânâ Celâleddîn-İ Rûmî”, 29/441-448.

¹¹ Öngören, “Mevlânâ Celâleddîn-İ Rûmî”, 29/441-448.

¹² Necla Pekolcay, “Mevlânâ Celâleddin Hayatı”, *İslam Medeniyeti Dergisi* 3/26 (30 Aralık 1972), 44-45.

Ne tâlib-i dünyâ vü ne de ukbâyım

Sultan-ı felek-pâye-i istiğnayım

Olsam yeridir dîde-i hûra sürme

Hâk-i kadem-i Hazret-i Mevlânâyım¹³

1.2.2. Ahmed Celâleddin Dede

1853 yılında Gelibolu’da doğdu. Gelibolu Mevlevîhanesi Şeyhi Hüseyin Azmî Dede’nin oğludur. 1870’te babası Mısır Mevlevîhanesi’ne tayin edilince onunla birlikte Mısır’a gitti. Orada bir yandan Câmîu’l Ezher’e devam ederken bir yandan da bazı hocalardan özel ders aldı; dergâhta da edebiyat ve musikî bilgisini de sahiptir. 1893’te babasının vefatı üzerine İstanbul’a geldi. Üsküdar’daki evinde uzunca bir süre münzevi hayat yaşadı. 1908 yılından önce vekâleten, daha sonra asaleten Üsküdar Mevlevîhanesine şeyh ve mesnevîhan oldu.¹⁴ Bir yıl sonra bu görevinin yanında Galata Mevlevîhânesi şeyhliği ve mesnevihânlığına getirildi.¹⁵ Mesnevîhan olarak uzun müddet Mesnevî okutan Ahmed Celâleddin Dede; derin bir tasavvuf bilgisinin yanında geniş mûsiki bilgisine sahiptir. Genç yaştan itibaren şiir ve edebiyatla da meşgul olmuştur.¹⁶ 1946’da 93 yaşında iken vefat etmiş. Üsküdar’da Karacaahmet Mezarlığı’na Miskinler Tekkesi arkasına defnedilmiştir.¹⁷

1.2.3. Abdülaziz Mecdî Efendi

1865 yılında Balıkesir’in Okçukara mahallesinde doğdu. Babası Hâfız Hasan Efendidir. İlk bilgilerini babasından aldıktan sonra rüşdiyeyi bitirdi. Balıkesir Belediye Başkanı başkâtip olan dayısı şair ve müderris Yahyâ Nefî Efendi’den medresede verilen İslami İlimleri Özel olarak okuyup icâzet¹⁸ aldı. Meclis-i Maârif reisi fıkıh

¹³ Kam, *Kudemâ (Sâbit, Bâki, Kınalızâde Ali Çelebi)*, 23.

¹⁴ Abdullah Uçman, “Ahmed Celâleddin Dede”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1989), 2/53.

¹⁵ Gülgün Yazıcı, “Gelibolu-Kahire- İstanbul Üçgeninde Bir Mevlevî Şeyhi ve Oğulları (Hüseyin Azmî Dede, Mehmed Bahaeddin Dede, Ahmed Celâleddin Dede)”, *Dünyada Mevlânâ İzleri* (Konya: Sünam, 2010), 300-319.

¹⁶ Uçman, “Ahmed Celâleddin Dede”, 2/53.

¹⁷ Yazıcı, “Gelibolu-Kahire- İstanbul Üçgeninde Bir Mevlevî Şeyhi ve Oğulları (Hüseyin Azmî Dede, Mehmed Bahaeddin Dede, Ahmed Celâleddin Dede)”, 300-319.

¹⁸ “Eğitim ve öğretim akademik diplomaları, sanat ve meslekte yeterlilik için gerekli izin ve onayı ifade eden terim.” anlamına gelir. Cemil Akpınar, “İcâzet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000), 21/393-400.

âlimi Haydar Efendi'ye hitaben yazdığı Arapça manzum bir dilekçe heyetin dikkatini çekti. Bunun üzerine imtihana çağrıldı. Yapılan imtihanda başarı oldu. Dini ve tasavvufî sohbetlerde bulundu.¹⁹ Muallimlik, mebusluk, meclis kâtipliği, müsteşarlık görevlerinde bulunmuş, tarihi olaylara şahitlik etmiş bir devlet adamı ve şairdir.²⁰ Divan adlı eserinde tasavvufî şiirlerinde başarılı bir şair olarak görülmüştür.²¹

27 Ağustos 1941'de İstanbul'da vefat etti. Mezarı Edirnekapı Şehitliğindedir.²² Ferit Kam'ın tasavvuf alanında etkilendiği kişilerdendir. Zor durumda kaldığı olayda kendisine ertesi gün gerçekleşecek müjdeleri haber veren Mecdî Efendi'ye büyük saygı duymaktadır.²³

1.2.4. Avrupa Seyahati ve Abbas Halim Paşa

1886 yılında Kahire'de doğdu. Asıl adı Mehmed Abbas'tır. Özel hocalardan Arapça, Fransızca, İngilizce, Farsça öğrendikten sonra ağabeyi Said Halim ile İsviçre'ye giderek yüksek öğrenimini orada tamamladı. Uzun yıllar Avrupa'da kalarak kendisini yetiştirdikten sonra İstanbul'a döndü.²⁴

Şiir, edebiyat ve musikiden çok iyi anlayan Abbas Halim Paşa, İslâm -Türk seciye ahlâkının en güzel örneklerini şahsında toplamıştır. Cömertliğiyle ve hayırseverliğiyle tanınmıştır. Abbas Halim Paşa 1934'te Kahire'de vefat etti.²⁵

Sırat-ı Müstakîm/Sebîlürreşâd yazar kadrosu içinde yer alan Ferit Kam, dönemin entelektüel ve aydın kimliği ile bilinen şahsiyettir. Mehmet Âkif'in aracılığıyla tanıdığı Kam, hakkında Mısırlı Abbas Halim Paşa "Böyle bir zatın Batı'yı tanımaması bir eksikliktir." Kam'ı gezip dolaşmak üzere Avrupa'ya göndermiştir.²⁶ Kam, 1913'te gerçekleştirdiği Avrupa gezisinin gözlemlerini haftalık mektuplar

¹⁹ Nihat Azamat, "Abdülaziz Mecdi Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988), 1/191-192.

²⁰ Nilgün Açık, "Fuzûlî'nin Su Kasidesi ile Abdülaziz Mecdi'nin Su Kasidesinin Karşılaştırması" 3/2 (02 Ağustos 2020), 487-516.

²¹ Azamat, "Abdülaziz Mecdi Efendi", 1/191-192.

²² Azamat, "Abdülaziz Mecdi Efendi", 1/191-192.

²³ Kam, *Kudemâ (Sâbit, Bâki, Kınalızâde Ali Çelebi)*, 24.

²⁴ Mustafa İsmet Uzun, "Abbas Halim Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988), 1/24.

²⁵ Uzun, "Abbas Halim Paşa", 1/24.

²⁶ Ramazan Bulut, "İslamcı Aydın Ömer Ferit Kam'ın Batılılaşma Anlayışı", *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* V/2 (2022), 443-457.

halinde Sebîlürreşâd dergisinde yayımlamıştır.²⁷ 20.yüzyılın ilk çeyreğinde Doğu- Batı farklılaşması, Avrupalılaşma, geri kalmışlık ve Müslüman toplumlarının terakki²⁸ anlayışlarını gibi temel konuların yer aldığı yazılarını “Avrupa Mektupları” adıyla kitap haline getirmiştir. Kam Avrupa’da gözlemlerine dayalı yaptığı değerlendirme sosyolojik bir okumadır. Avrupa’da gündelik yaşamda çalışma, üretim, düzen hızla güçlü bir vurgunun arkasında Avrupa’nın teknik kalkınmasının etkisinin olduğunu belirtir. Eğitimin müze, kütüphane vb. her yerde olduğundan bahsetmektedir. Şehirlerin imar ve düzenin Avrupa’nın öne çıkan özelliklerinin başında olduğunu ifade eder. Müze, Kütüphane, hayvanat bahçelerinin Avrupa şehirlerinin kültürel seviyesi ve gelişmişliğinin göstergesi olduğundan bahsetmektedir. Kam, Avrupa’daki gözlemlerinde temiz, düzenli ve bakımlı şehirlere dikkat çekmektedir.²⁹

Modern şehir yaşamının hızını “*Paris denildi mi bir gürültü, bir hareket*” diyerek özetleyen yazar, Avrupa’da kadınların çalışma hayatında aktif olduğunu olumlu bir dille ifade etmektedir. İsviçre gezisi sırasında eğitimin Avrupa’da üstün ve yaygın olduğuna dikkat çeken Kam, Üniversite ziyaretinde her açıdan gerçek bir Dârülfünûn’u gördüğünü belirtir.³⁰ Başka ülkelere seyahat ederek yeni bilgiler öğrenmeyi bir ilim olarak hatta ilimlerin en faydalısı olarak kabul eder. Bundan hareketle milletlerin kendi değer, inanç ve kültürlerine bağlılıkla nasıl yükseldiklerini Çin ve Japonya örnekleriyle açıklamaktadır.³¹

1.3.Memuriyet Hayatı

5 Ocak 1914’te Türk edebiyatı müderrisliğine atanan Ferit Kam’ın, Dârülfünun öğretim üyeliğini başta kabul etmeme düşüncesi Mehmed Âkif’in ısrarları üzerine değişmiştir. Kam, olasılıkla üniversite hocalığı ile Tercüme Kalemi görevinin birlikte yürütülemeyeceğini düşündüğünden Hariciye Nezareti Tercüme Kalem’inden emekli olmuştur.³²

²⁷ Bulut, “İslamcı Aydın Ömer Ferit Kam’ın Batılılaşma Anlayışı”, 443-457.

²⁸ “İlerleme, yükselme; artma, çoğalma” anlamına gelir. Recep Ahışalı, “Terakkî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011), 40/479-481.

²⁹ Bulut, “İslamcı Aydın Ömer Ferit Kam’ın Batılılaşma Anlayışı”, 443-457.

³⁰ Bulut, “İslamcı Aydın Ömer Ferit Kam’ın Batılılaşma Anlayışı”, 443-457.

³¹ Bulut, “İslamcı Aydın Ömer Ferit Kam’ın Batılılaşma Anlayışı”, 443-457.

³² Kam, *Kudemâ (Sâbit, Bâki, Kınalızâde Ali Çelebi)*, 26.

27 Ekim 1915 tarihinden itibaren Türk Edebiyatı dersi, Âsâr-ı Edebiyye Tedkîkatı olarak değiştirilmiştir. Ferit Kam, okuttuğu derslerle ilgili notları olan hangi tarihte yayımlandığı belli olmayan 336 sayfadan oluşan esere sahiptir. Bu notlar, edebiyat, ahlak, şiir, divan ve hamse, İran edebiyatı, tasavvufi edebiyatı gibi edebiyatın önemli konularını içermektedir.³³ Süleymaniye Medresesi Felsefe-i Umûmiye Tarihi müderrisliğine 1 Eylül 1917’de atanmıştır.³⁴

Dârü’l-Hikmeti’l İslâmiye, XX. yüzyılın başlarında güçlenen ve Osmanlı topraklarında da faaliyet gösteren İslâm’a muhtelif cereyanların reddiyle İslâm âleminin yeni ortaya çıkan dini meseleleri İslâmî esaslar çerçevesinde halledilmesi amacıyla Şeyhülislâm Mûsa Kâzım Efendi (ö.1920) tarafından 25 Şubat 1918’de toplumun ahlakî ve itikadî zararlı etkilerden korumak ve dini konularda halkın karşılaştığı sorunları ilmî yöntemlerle çözüme ulaştırmak için kurulmuştur.³⁵ Osmanlı’da dini meselelere çözüm bulmak, batıl inanışların yaygınlaşmasını engellemek amacıyla Dâr’ül-Hikmeti’l İslâmiye adlı bir dini üst kurum teşekkül eder.³⁶ Teşkilatın teşekkül sebebi İslâm dininin çeşitli şekillerde yorumlanmasından kaynaklanmaktadır. Dini meselelerin çözümü üzerine yoğunlaşmak diğer temel görev ise eğitim kurumların işleyişini düzenlemektir.³⁷ Teşkilatta görev alan kişilerin fıkıh, kelam gibi çeşitli alanlarda ilmi yetkinliğe sahip olması gerekmektedir. Diğer görevlerinden birisi de yabancıların sorduğu dinî sorulara komisyonlarda görüşülmek suretiyle cevap vermektir.³⁸ İlmi ve amelî olan bu kuruluşun yaptırım gücü yoktur. Ancak halledilmesi gereken konuları Şeyhülislâma, Adliye Nezâreti ve Polis müdüriyetine bildirmek üzere yazışmalar yapmaktaydı. Dini konuları açıklayıcı beyanlarda bulunuyordu.³⁹ Şüphesiz bu kurumun en önemli isimlerinden biri Başkâtib ünvanı olarak atanan Mehmed Âkif Ersoy’dur. Âkif, o dönemde Darü’l Hilâfeti’l Âliye medresesinde Türk Edebiyatı müderrisi olarak görev yapmaktaydı.⁴⁰ Dârü’l-

³³ Kam, *Kudemâ (Sâbit, Bâki, Kınalızâde Ali Çelebi)*, 27.

³⁴ Kam, *Kudemâ (Sâbit, Bâki, Kınalızâde Ali Çelebi)*, 27.

³⁵ Said Albayrak, “Dârü’l-Hikmeti’l-İslâmiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993), 8/506-507.

³⁶ Mehmet Emin Uludağ, “Dârü’l-Hikmeti’l İslâmiye ve Mehmet Âkif”, *Hikmet- Akademik Edebiyat Dergisi* 13 (202M.S.), 228-247.

³⁷ Uludağ, “Dârü’l-Hikmeti’l İslâmiye ve Mehmet Âkif”.

³⁸ Albayrak, “Dârü’l-Hikmeti’l-İslâmiyye”, 8/506-507.

³⁹ Albayrak, “Dârü’l-Hikmeti’l-İslâmiyye”, 8/506-507.

⁴⁰ Uludağ, “Dârü’l-Hikmeti’l İslâmiye ve Mehmet Âkif”, 228-247.

Hikmeti'l-İslâmiye üyeliğine 2 Nisan 1919'da seçilen Ferit Kam, Ayasofya Camii'nde vaaz vermekle görevlendirilmesi onun çok yönlü kişiliğini göstermektedir.⁴¹ Kurum, dokuz üye ve bir başkandan oluşur. Komisyonda görev alacak kişilerden yeterli ilmi kariyer aranıyordu. Komisyonlar kendilerine havale edilen konuları müzakere eder, karara bağlar ve komisyon görüşü kaleme alınıp yayımlardı. Bunlar kuruluşun yayın organı olan Cerîde-i İlmiyye'de neşredildiği gibi bu ceridede üyeler ve bazı ilim adamlarının ilmi ve fikrî yazıları da yayımlanmaktaydı.⁴² Kurul 21 Ekim 1922 yılında yapılan son toplantı ile ilmi faaliyetlerine son verilmiştir.⁴³

Ferit Kam'ın, *Mev'iza / Ayasofya Konuşmaları* başlığıyla vaazları 1919-1920 yılında Ayasofya camii kürsüsünde yaptığı konuşmaları bu kitabın içeriğini oluşturmaktadır. Bu yıllar içinde "Dârü'l-hikmeti'l-İslâmiyye" üyesi olan Kam, dönemin Şeyhülislâmı tarafından görevlendirilmiş olarak Ayasofya Camii'nde, gittikçe yayılan dinsizlik akımına karşı halkın dikkatini uyandırmak için vaaz kürsüsüne çıkmıştır.⁴⁴ Sebilü'r-Reşâd'da sonra da Cerîde-i İlmiyye'de yayımlanır.⁴⁵ Kam, kendi döneminde çözilemeyen bir beyit ya da şiir olduğunda danışılacak ilk kişilerden biridir. 25 Ağustos 1919'da Dârülfünun Metinler Şerhi Müderrisliğine atanmıştır. Engin bilgisi ve eski eserlere büyük hakimiyeti olan Kam'ın birçok kaynakta adı geçen *Şerh-i Mütûn* ders notları elimizde mevcut değildir.⁴⁶ Kam, 1 Kasım 1922'de Tedkîkât ve Telîfât-ı İslamiye Encümeni'ne seçilerek Ankara'ya gitmiş,⁴⁷ iki yıl Ankara'da kaldıktan sonra 20 Mayıs 1924'te Dârülfünun İran Edebiyatı hocalığına tekrar dönmüştür. İstanbul'a dönen Ferit Kam, Dârülfünunun kapatılmasına kadar dokuz yıl bu görevi yerine getirmiştir.⁴⁸

⁴¹ Kam, *Kudemâ (Sâbit, Bâki, Kınalızâde Ali Çelebi)*, 28.

⁴² Albayrak, "Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye", 8/506-507.

⁴³ Albayrak, "Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye", 8/506-507.

⁴⁴ Ömer Ferit Kam, *Ayasofya Konuşmaları*, ed. Suat Ak (Fatih-İstanbul: Büyüyen Ay, 2021), 7.

⁴⁵ Kam, *Kudemâ (Sâbit, Bâki, Kınalızâde Ali Çelebi)*, 28.

⁴⁶ Kam, *Kudemâ (Sâbit, Bâki, Kınalızâde Ali Çelebi)*, 29.

⁴⁷ Kam, *Kudemâ (Sâbit, Bâki, Kınalızâde Ali Çelebi)*, 29.

⁴⁸ Kam, *Kudemâ (Sâbit, Bâki, Kınalızâde Ali Çelebi)*, 30.

1.4.Vefatı

23 Mart 1943'te Ankara Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi İran Edebiyatı öğretim üyeliğine tayin edildi.⁴⁹ Ankara'da öğretim üyeliği yaptığı esnada hastalanan Kam, iki ay süren ağır hastalığından sonra 22 Mayıs 1944'te 80 yaşında Ankara'da vefat etmiştir. Kam, Cebeci Asrî Mezarlığına defnedilmiştir.⁵⁰

1.5. Eserleri

Ferit Kam, kendini edebiyat, felsefe ve din alanlarında yetiştirmiş ve eserlerini bu üç ana konuda bazen de şiir formatında vermiştir. Sağlığında eserlerinin bir bölümünü eski harflerle yayımlamıştır. Kam'ın, kendi eserlerinin yanında okuduğu kitapların kenarında yazdığı görüş ve tenkitlerini belirten notları da bulunmaktadır. Okuduğu kitapları neredeyse ezbere bildiği, bir konu hakkında sorulduğunda kitabın kaçınıcı sayfasında olduğunu hemen söylerdi. Ferit Kam, aşırı derece hassasiyetinden dolayı çok az sayıda eser yazdığı bilinmektedir. Bu konuda farklı görüşler bulunmaktadır. Onun farklı alanlara ait çok sayıda yazılmış eserleri bulunmaktadır. Kemâl Edip Kürkçüoğlu bu hususu, *“Eseri yoktu denilemezdi; bizzat o, zengin millî bir kütüphane idi... Bence o, Süleymaniye, Selimiye camileri ölçüsünde büyük bir âbide idi.”* Diyerek belirtmiştir.⁵¹

Hayatı boyunca çok sayıda eser kaleme almış olan Ferit Kam'ın eserlerini kitaplar, makaleler ve şiirler olarak sınıflandırmak mümkündür. Ferit Kam'ın yazmış olduğu çok sayıda makaleleri din, felsefe ve edebiyat alanlarıyla ilgilidir. Makalelerinden bazıları toplanarak kitap haline getirilmiştir. Bazı makaleleri kitapları hakkında bilgi verirken bazı makaleleri ise Fransızcadan tercümedir. Kam'ın makalelerinin en önemlileri Sabit ve Bâkî hakkında yazdıklarıdır. Sâbit, Bosna'nın Uziçe kasabasında doğmuştur. Asıl adı Alâeddin Ali olup “Sâbit” mahlasıdır.⁵² Divan şiirinin 18 yy. başlarından 19 yy. ortalarına kadar uzanan yaklaşık 150 yıllık son

⁴⁹ Süleyman Hayri Bolay, “Kam, Ömer Ferit”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001), 24/271-273.

⁵⁰ Kam, *Kudemâ (Sâbit, Bâkî, Kınalızâde Ali Çelebi)*, 35.

⁵¹ Kam, *Divan Şiirinin Dünyasına Giriş (Âsâr-ı Edebiye Tedkikâtı)*, 5.

⁵² Turgut Karacan, “Sâbit”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2008), 35/349-350.

dönemine, şahsi üslubuyla kendinden sonraki dönemleri de etkileyen bir şairdir.⁵³ Sâbit, (ö.1712) çok az şairde görülen bir çeşitliliğe sahiptir. Onun etkisi sadece bir form/türle sınırlı olmayıp gazel, mesnevi ve özellikle mi'râciyye, Ramazâniyye ile kasidede üç farklı şiirsel alanda etkili olmuştur.⁵⁴ Bâkî, Dîvân şiirinin beş büyük üstadından biri kabul edilir. 1526-1527 İstanbul'da doğmuştur. Asıl adı Mahmut Abdülbâkî, babası Fatih Camii müezzinlerinden Mehmet Efendidir. ⁵⁵ Bâkî, kendi çağında ve sonraki dönemlerde yetişen sanatçıları ve edebiyatçıları etkilediği gibi şiirde söyleyişe yenilik getirmiş, imâle,⁵⁶ zihaf⁵⁷ denilen dil kusurlarını en aza indirmiştir. Bâkî'nin mensur ve manzum eserleri bulunmaktadır. Ancak edebiyat tarihimizde yerini Dîvân'ı ile yapmıştır. Ferit Kam, "*Bazı Şairlerimiz Hakkında Tahlilî İntikadî Mütâlaât*" başlığı altında Sabit hakkında beş, Bâkî hakkında da iki makale yazmıştır.⁵⁸

Ferit Kam, bu makalelerde Bâkî'nin hayatı hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Kendisiyle yapılan bir röportajda, "*Divan şairlerinden en çok sevdiğiniz hangisidir?*" sorusuna "*Bâkî'yi en çok severim. Bâkî, lisanımızın kabiliyetinde başka suretlerde istifade etmiş, ona yeni şekil vermiş bir şairdir. Benim onda sevdiğim başka şeyler de vardır. Meselâ ben Bâkî'nin kelime oyunlarından da hoşlanırım.*" cevabını vermiştir.⁵⁹

Şiir alanında Ferit Kam, daha çok kıta ve rubai nazım şekillerini kullanarak çok sayıda şiir yazmıştır. Torunu için hece vezniyle bazı manzum masallar da kaleme almıştır. Genç yaşta şiire başlayan Ferit Kam'ın, çok sayıda şiiri olmasına rağmen

⁵³ Özyıldırım Ali Emre, "Sâbit'in Türk Edebiyatındaki Yeri Üzerine Bazı Sorular", *Türkbilig* 23 (2012), 1-10.

⁵⁴ Ali Emre, "Sâbit'in Türk Edebiyatındaki Yeri Üzerine Bazı Sorular", 1-10.

⁵⁵ Aktaş Mutlu Muhammet, "Bâkî Hakkında Bir Bibliyografya Denemesi", *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature* 4/4 (2018), 876-913.

⁵⁶ Aruz hatalarından biri olup "Tabii olarak uzatılmaması gereken kısa heceleri vezne uydurmak için uzun hece halinde okumak" Gökyay Orhan Şaik, "İmâle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000), 22/177-178.

⁵⁷ "Aruzun aslı cüzlerinde meydana gelen değişikliklere verilen isimdir. Ancak Türk Edebiyatında bu asıl anlamının dışında, bir hecenin kendi değerinin altında kullanılması ve çoğunlukla med harfinin kısaltılması anlamında kullanılmaktadır." Belenkuyu Bekir, "Fuzûlî ve Bâkî Örneğinde Mahlasta Yapılan Zihaf Meselesi", *Hikmet -Akademik Edebiyat Dergisi* 19 (2023), 144-164.

⁵⁸ Kam, *Divan Şiirinin Dünyasına Giriş (Âsâr-ı Edebiye Tedkikâtı)*, 8.

⁵⁹ Kam, *Divan Şiirinin Dünyasına Giriş (Âsâr-ı Edebiye Tedkikâtı)*, 9.

bunların çok azını yayımlamıştır. Kıta ve rubailerinde felsefî görüşlerine de yer vermiştir.⁶⁰

1.5.1. Edebiyat

Edebiyat tarihine yakından ilgilenen Kam, bir edebiyat tarihi meydana getirmeyi düşünmemiştir. Bunun için şairlerin hayat hikayeleri yerine şiirleriyle uğraşmış, onların eserlerinde kullandıkları kelimeler, terimleri üzerine durmuş, edebi metinlerin şerhini esas uğraş alanı seçmiştir.⁶¹ Fransız Edebiyatıyla yakından ilgilenmiş, Fransız şair ve yazarları okumuştur. Ferit Kam “müreb-i millet olan lisan-ı edeb” diyerek edebiyatı toplumu terbiye etmede bir araç olarak görmektedir.⁶²

Ferit Kam’ın Dârü’l-Fünûn’da okuttuğu Türk Edebiyatı dersinin adı, 27 Ekim 1915 tarihinden itibaren Âsâr-ı Edebiyye Tedkîkatı olarak değiştirilmiştir. 1915-1916 öğretim yılında okutmaya başladığı bu dersine ait notları kendi el yazısıyla taşbasması şeklinde küçük boy 336 sayfa sayfa olarak yayımlamıştır.⁶³ Hangi tarihte yayımlandığı belli olmayan bu eser *Âsâr-ı Edebiyye Tedkîkatı* ismiyle bu notlar edebiyat, ahlak, şiir, divan ve hamse, İran edebiyatı, tasavvuf edebiyatı gibi edebiyatın önemli konularını içermektedir.⁶⁴ Kam’ın ayrıca “*Şundan Bundan*” başlığını verdiği not defteri mevcuttur. Bu defterinde eski edebiyatımıza ait bazı mazmunlar hakkında bilgiler vermiştir. Küçük boy, kırmızı ciltli bir not defteridir. Bu defterin *Âsâr-ı Edebiyye Tedkîkatı* adlı eserini tamamlayıcı özellikte olan kısımları vardır.⁶⁵ Onun ikinci bir defteri daha vardır ki bu küçük boy yeşil ciltli bir not defteridir. Kendi şiirlerinin yanında İran şairlerinin şiirleriyle Farsça bazı kelimelerin açıklamaları ve divan şiirine ait bazı manzumlarıyla ilgili bilgiler yer almaktadır. Defterin birçok sayfası boş bırakılmıştır. Daha sonra bu boş sayfalara Ruşen Ferit Kam, bestekârların isimleriyle bazı güfteleri kaydetmiştir.⁶⁶

⁶⁰ Kam, *Divan Şiirinin Dünyasına Giriş (Âsâr-ı Edebiyye Tedkîkatı)*, 13.

⁶¹ Bolay, “‘Çankırı’dan Felsefeye’ Ferit Kam Hayatı, Eserleri ve Başlıca Fikirleri”, 271-273.

⁶² M. Necip Yılmaz, “Ömer Ferit Kam ve Âhlak Anlayışı”, *Son Dönem Osmanlı Mütefekkirleri ve Ahlâk Anlayışları* (İstanbul, 2017), 233-265.

⁶³ Kam, *Divan Şiirinin Dünyasına Giriş (Âsâr-ı Edebiyye Tedkîkatı)*, 15.

⁶⁴ Kam, *Kudemâ (Sâbit, Bâki, Kınalızâde Ali Çelebi)*, 27.

⁶⁵ Kam, *Divan Şiirinin Dünyasına Giriş (Âsâr-ı Edebiyye Tedkîkatı)*, 7.

⁶⁶ Kam, *Divan Şiirinin Dünyasına Giriş (Âsâr-ı Edebiyye Tedkîkatı)*, 7-8.

Kam'ın Afgan şairlerinin hayatlarının anlatıldığı eseri *Afgan Şairleri* isimli eseri, divan şiirinde kullanılan manzum eserler hakkında bilgiler verdiği *Divan Şiiri Sözlüğü* isimli eseri ve metinler şerhi dersinde Şeyh Gâlib'den okutacağı bazı şiirleri seçerek oluşturduğu *Şeyh Gâlib Divan be Hüsn ü Aşk'ından Münteheb Parçalar* isimli eseri ise edebiyatla ilgili diğer eserleridir.⁶⁷

Kam'ın İran Edebiyatı Tarihi dersi için tuttuğu notları taşbaskı olarak çoğaltılmıştır. Kam; Türk, Fars ve Arap edebiyatını iyi tanımış ve tanıtmıştır. Yine İran edebiyatı dersleri verdiği zamanlarda Afgan Kralı Emânullah Han'ın 29 Mayıs 1928'de Dârülfünun'u ziyaret edeceği haberi üzerine, gelişini kutlama amacıyla Farsça bir kudumiye⁶⁸ kaleme almıştır.⁶⁹ Ayrıca Dârülfünun'a İran Edebiyatı Tarihi müderrisliğine atanmasından sonra bu dersle ilgili hazırladığı notlardan oluşan *İran Edebiyatı Tarihi* adlı bir kitabı da mevcuttur.⁷⁰ Öte yandan Dârülfünun Metinler Şerhi Müderrisliği yaptığı esnada tutmuş olduğu muhtemel ve onun engin bilgisi ve eski eserlere büyük hakimiyetini gösteren, birçok kaynakta adı geçen *Şerh-i Mütûn* ders notları 1919-1922 yılları arasında Darü'l-Fünun Edebiyat Fakültesi'nde okutulmak üzere hazırladığı divan edebiyatı metinlerinin incelendiği bu eser risaleler hâlinde basılmıştır.⁷¹

Yazarın ayrıca *Türrehât* isimli gençlik yıllarında yazmış olduğu manzumelerini topladığı eseri, *Şiir Defteri* isimli yayımlanmış şiirlerin bir kısmını topladığı defteri *Tercüme-i Manzume-i Sulh* ve *Avrupa Mektupları* ismini taşıyan, Avrupa'da bulunduğu sırada, Türkiye'ye gözlemlerini aktaran mektuplarını içeren eserleri vardır.⁷²

⁶⁷ Kam, *Divan Şiirinin Dünyasına Giriş (Âsâr-ı Edebiye Tedkikâtı)*, 7.

⁶⁸ “Büyük ve önemli bir zâtın seferden dönmesi veya bir şehre teşrifi vesilesiyle yazılan, teşrifin tebrik edilip şairin ve halkın duygularının yansıtıldığı, dönen veya teşrif eden kişinin methedildiği manzumelere denir.” Halil Batur- Enes Yıldız, “Şeyhülislam Muhammed ve Sâmih'in Kudümiyeleri Üzerine Mukayeseli Bir İnceleme”, *RumeliDE Uluslararası Hakemli Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 14 (2019), 259-288.

⁶⁹ Kam, *Kudemâ (Sâbit, Bâki, Kınalızâde Ali Çelebi)*, 32.

⁷⁰ Kam, *Divan Şiirinin Dünyasına Giriş (Âsâr-ı Edebiye Tedkikâtı)*, 6.

⁷¹ Ömer Ferit Kam, *İran Edebiyatı Tarihi (900'den 1300'e kadar)*, ed. Yasin Mustafa Başçetin (Fatih-İstanbul: Büyüyen Ay, 2023), 22.

⁷² Kam, *Divan Şiirinin Dünyasına Giriş (Âsâr-ı Edebiye Tedkikâtı)*, 8.

1.5.2. Din- Felsefe

Ferit Kam'ın *Sırât-ı Mustakîm* gazetesinde yayımlanan sekiz sohbetinden oluşan dinî ve felsefî konulardaki fikirlerini ortaya koyduğu kitabı *Dinî-Felsefî Sohbetler* adlı bir eseri mevcuttur. Ayrıca onun Ayasofya'da verdiği vaazları Mev'îza başlığıyla önce *Sebilü'r-Reşâd*'da sonra da *Cerîde-i İlmiye*'de yayımlanmıştır.⁷³

Ankara'da çalışırken kaleme almış olduğu *Mebâdî-i Felsefeden İlmi-i Ahlâk* isimli eseri Emile Boirac'ın eserinden tercüme olduğu söylene de giriş bölümünde Batı felsefelerinin özetini içerir. Bu eser bir mukaddime ve 7 bâbdan oluşmaktadır.⁷⁴

Kam, *İlm-i Mâ-ba'de't-Tabî'a* isimli eserinin ise Emile Boirac'ın *Mebâdî-i Felsefesi*'nden tercüme olduğunu mukaddimesinde açıklamıştır. Tercümesi; Mukaddime, üç bâb⁷⁵ ve zeyilden⁷⁶ oluşmaktadır. O bu eserini Emile Boirac'ın *Mebâdî-i Felsefe* adlı eserinin 23.baskısını tercüme ederek oluşturmuştur. Eser, ruh, Allah, bilginin sınırları, kıymeti, ilm-i ahlâk ve şer gibi konularını anlatan felsefî bir kitaptır.⁷⁷

Ferit Kam, *Felsefe Tarih Notları* isimli eserinde ise Doğu ve Batı felsefelerini karşılaştırmalı biçimde inceleyerek yazmıştır. Onun *Hall-i Mesele-i Tabiat* isimli, tabiatın halli ve faslı imkânını araştırıp bazı bilgilere ulaştığını ve anlatmak istediği konular ilgili felsefî fikirlerini içeren eseri felsefeyle ilgili bir diğer eseridir.⁷⁸

Ferit Kam, panteizm ve vahdet-i vücud hakkında Doğu, Batı felsefecilerin ve mutasavvıfların fikirlerini karşılaştırarak farkını ortaya koymuş ve bu çalışmasının sonuçlarını *Vahdet-i Vücud* isimli eserinde serdetmiştir. Onun ayrıca *Felsefe Lügati* ve *Eski İran'da Felsefe* isimli eserleri vardır.⁷⁹

⁷³ Kam, *Kudemâ (Sâbit, Bâki, Kınalızâde Ali Çelebi)*, 28.

⁷⁴ Kam, *Kudemâ (Sâbit, Bâki, Kınalızâde Ali Çelebi)*, 30.

⁷⁵ “Bir kitabın aynı cins konularının toplandığı fasıllar” anlamına gelir. Metin Yurdağür, “Bab”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991), 359.

⁷⁶ “Bir şeyin devamı, bir yazıya ek olarak yazılan yazı” anlamına gelir. İsmail Durmuş, “Zeyil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013), 44/339-342.

⁷⁷ Kam, *Kudemâ (Sâbit, Bâki, Kınalızâde Ali Çelebi)*, 31.

⁷⁸ Kam, *Divan Şiirinin Dünyasına Giriş (Âsâr-ı Edebiye Tedkikâtı)*, 6.

⁷⁹ Kam, *Divan Şiirinin Dünyasına Giriş (Âsâr-ı Edebiye Tedkikâtı)*, 7.

İKİNCİ BÖLÜM

FERİT KAM'IN KELAMÎ GÖRÜŞLERİ

2.1.Kelam İlmi Açısından Usûl-i Selâse (Üç Temel Esas)

Kelam ilmi üç temel konudan oluşmaktadır. Bu üç temel konu kelam ilminde usûl-i selâse olarak adlandırılmaktadır. Kelam ilminin anlaşılması için üç konunun doğru ve güvenilir kaynaklardan bilinmesi gerekir. İlk olarak kelam ilminin konuları neden tasnif edilmiştir? sorusuna cevap verilecektir. Kelâm konularının usûl-i selâse/ ilâhiyyât, nübüvvât ve sem'îyyât olarak tasnif edilmesinin nedeni yapılan araştırma ve incelemelerin kolaylığını sağlamaktır. Tasnif yapılırken âlimler, Kur'an-ı Kerim'de alakalı ayetlerin yanı sıra⁸⁰ Cibril hadisinden hareketle belirlemişlerdir.⁸¹ Bu belirleme sonucunda kelâm konularının İlâhiyyat, Nübüvvât ve Semîyyat başlıkları adı altında ele alınması bir geleneğe dönüşmüştür. Usûl-i selâsenin temel başlıklarını kullanan ilk kişi İmâmü'l-Haremeyn el- Cüveynî (ö. 478/1085)'dir.⁸²

Üç temel konudan ilk olarak İlâhiyyat kısmına değinilmiş, sonra yazarın uluhiyyet fikirlerine yer verilmiştir. Kelam ilminin en önemli konularından biri ilâhiyyâttır. En temel konusu olan İlâhiyyât kelimesinin anlamı kulluk etmek, hayrete düşmek, şaşırarak, gönülden inanılıp bağlanılan ve sığınılan anlamına gelmektedir. “Elehe” fiilinin mastarından türemiş bir kelimedir. Ehâdiyye olarak da isimlendirilmektedir. Terim olarak İlâhiyyât, Allah'ın varlığı, fiilleri, zat-sıfat tevhit inancı bağlamında ele alınan bir inanç sistemidir. Ulûhiyyet konusu kelam ilminde en temel konu kabul edildiğinden akli ve nakli deliller ışığında Allah'ın varlığına ve birliğine dair deliller sunmuş, Kelam ilminde Allah'ın birliği ve varlığı aslî-usûl olarak kabul edildiği görülmektedir.⁸³

Ferit Kam'ın kelâma bakış açısı ilm-i kelam, “İslam itikadın ana direğinin özüne inme” şeklindedir. Kelâmın nakle dayanmakla beraber daha çok akla dayanması gerektiğini söyler.⁸⁴ Ferit Kam'ın İlâhiyyât bahsindeki düşüncelerini, daha iyi

⁸⁰ Bakara 2/177, 285; Nisâ, 4/136.

⁸¹ Hatipoğlu Betül, *Ebü'l-A'lâ el-Mevdûdî'nin Kelâmî Görüşleri* (Harran, Tez, 2021), 38.

⁸² Yusuf Şevki Yavuz, “Usûl-i Selâse”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012), 42/212.

⁸³ Hatipoğlu Betül, *Ebü'l-A'lâ el-Mevdûdî'nin Kelâmî Görüşleri*, 39.

⁸⁴ Bolay, “Çankırı'dan Felsefeye' Ferid Kam Hayatı, Eserleri ve Başlıca Fikirleri”, 163-172.

anlaşılması için temel kelimeler çerçevesinde ele alınacaktır. Ferit Kam, kaleme aldığı eserlerinde temel konu olan vahdet-i vücûd kavramı üzerinde çokça durmuş, her eserinde bu kavrama yer vermeye çalışmıştır. İlâhiyyât bahsinde; varlık, fitrat, yaratıcı, zât, din, inkâr psikolojisi, monad teorisi, ilahi birlik, insiyakî fikirler, optimizm ve pesimizm, maddenin mahiyeti, materyalizm, panteizm, şer meselesi, cevher ve arazlar gibi konulara değinmiştir. Ferit Kam, Dini ve Felsefe kitabında yaratılan her şeyin insanların hizmetinde olması ve kâinattaki cisimlerin insan için yaratıldığını düşünmektedir.⁸⁵

2.2. İlâhiyyât

2.2.1. Varlık Anlayışı

Ferit Kam’a göre âlemde biri diğerine zıt iki varlık bulunmaktadır. Hudûs-kıdem, hareket- sükûn, kemal- noksan -mutlak- mukayyet olduğunu ifade eder. Burada önemli olan sonlu ile sonsuzun nasıl var olabileceğinin belirtilmesidir.⁸⁶ Varlık kavramını açıklarken cevher ve araz kavramlarına yer vermiştir. Bir şeyin taslağı demek onun yalan yanlış bir örneği demektir; kişi onu inceledikçe, gördükçe temsil ettiği kişi ya da şey hakkında doğru bir fikir çıkarabilir.⁸⁷ Uykuda, uyanık, sarhoş ve ayık bütün hâl ve durumlarda insanî nefis kendi zâtının şuur ve farkındalığına sahip ve insan zâtını bilmekte delil ve akıl yürütmeye ihtiyaç duymayacağını, zira bir şey ile nefis arasına vasitanın girmesi muhâldir. Ruhun en güçlü delili en açık ispatı yine ruhun kendi varlığının olduğunu ve ruhun kendisinin şuurunda olması gerektiğinden bahsetmiştir.⁸⁸

Ferit Kam, “Nefs, maddi mi, cevher mi ya da araz mıdır? Yoksa bunların dışında mücerred midir?” gibi hükümlerin delile muhtaç olması, ispata bağlı olması caiz ve varlıkları ikiye ayırmaktadır. Cevher ve araz. Kendisi var olmak için başkasına ihtiyaç duymuyorsa cevher, bir gayre ihtiyacı varsa arazdır. Araz, cevherle ayaktadır.⁸⁹

⁸⁵ Kam, *Kudemâ (Sâbit, Bâki, Kınalızâde Ali Çelebi)*, 114.

⁸⁶ Bolay, “‘Çankırı’ dan Felsefeye’ Ferid Kam Hayatı, Eserleri ve Başlıca Fikirleri”, 163-172.

⁸⁷ Ömer Ferit Kam, *Makâleler-Edebî, Fikrî Tahlil ve Tenkidler*, ed. Suat Ak (Fatih-İstanbul: Büyüyen Ay, 2021), 37.

⁸⁸ Kam, *Makâleler-Edebî, Fikrî Tahlil ve Tenkidler*, 37.

⁸⁹ Kam, *Makâleler-Edebî, Fikrî Tahlil ve Tenkidler*, 37.

Kam, *Kudema* adlı eserinde Kınâlızâde'nin görüşlerine yer vermiştir. Kınâlızâde Ali Çelebi (ö. 916/1510) Isparta doğmuş, babası çeşitli kadılık görevlerinde bulunmuş, dedesi Abdulkadir Hamîdî'dir. Dedesi kına kullandığından dolayı Kınâlızâde (Hinnâvîzade) lakabıyla tanınmıştır.⁹⁰ Birçok medresede müderrislik ve dönemin farklı yönetim merkezlerinde kadılık görevinde bulunmuştur. Osmanlı Devleti'nin seçkin ilim adamlarından olan Kınâlızâde Ali Çelebi, tefsir, kelam, tasavvuf, ahlak, tarih, dil ve edebiyat alanlarında eserler bırakan çok yönlü bir âlimdir. Kınâlızâde'nin meşhur eseri Ahlâk-ı Alâî bağlamında önemli çalışmalar yapılmıştır.⁹¹ Bu eser üzerinde çalışma yapanlardan biri olan Ferit Kam, *Kınâlızâde Ali Çelebi Metodunu* adlı yazıyı kaleme almıştır. Kam, Dârülfünun'da Âsar-ı Edebiyye Tedkîkâtı dersleri dönemde kaleme aldığı Kınâlızâde Ali Çelebi biyografisi, devrinin önemli ilim adamlarından Alaaddin Ali ve medreselerde okutulan, ahlak konusunda kıymetli bir eser olan Ahlâk-ı Alâî hakkında olup nesir ve nâsire yaklaşım metodu açısından önemli bir yere sahiptir.⁹² Fazilet sahibi, güzel ahlaklı, kâmil bir insan olduğu bilinen Kınâlızâde'nin üç dilde şiir söylemesi onun Arapça ve Farsça 'ya olan hakimiyetini gösterir.⁹³ Kınâlızâde, nefs-i nâtikanın sadece cevher olduğunu nakil ile yetinmiştir. Kınâlızâde'ye göre cevher ikiye ayrılmaktadır. Birincisi, mücerred; bölünemeyen, ayrıştırılması mümkün olmayan, akıl ve nefstir. İkincisi, maddi; bölünebilen, ayrıştırılabilir, kısımlara bölünmesi caiz olan cisimdir.⁹⁴ İzahı yapılan diğer bir konu ise nefsin basitliğidir. Burada “basit” ile asla parçalara ayrılması, bölünmesi, ayrıştırılması, taksiminin mümkün olmamasıdır. Delili şudur ki bazı şeyler basittir ki; vahdet gibi.⁹⁵ Sayısız şeylerden oluşan bir şey birlik ve basitliğiyle belirlenen nefs-i nâtika olamaz. O şey olsa nefs-i nâtika'nın bir aleti olabilir. Nefs-i nâtika cisim değildir. Çünkü cisim de derinlik, genişlik ve boy kısımlarına ayrılmayı kabul eder. Arazların hepsine cismânîlikler denilmektedir. İnsanın nefsi cisim ve cismânî değildir. Nefs bölünemez, nefis kendisi idrak edicidir.⁹⁶ Nefsin kendisini idrak etmesi de vasıta

⁹⁰ Hasan Aksoy, “Kınâlızâde Ali Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2022), 25/416-417.

⁹¹ Orazsahet Orazov, “Kınâlızâde Ali Çelebi'nin Fıkıh Eserlerinin Tespiti”, *BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2023), 23-51.

⁹² Kam, *Kudemâ (Sâbit, Bâki, Kınâlızâde Ali Çelebi)*, 100.

⁹³ Aksoy, “Kınâlızâde Ali Efendi”, 25/416-417.

⁹⁴ Kam, *Makâleler-Edebî, Fikrî Tahlil ve Tenkidler*, 38.

⁹⁵ Kam, *Makâleler-Edebî, Fikrî Tahlil ve Tenkidler*, 40.

⁹⁶ Kam, *Makâleler-Edebî, Fikrî Tahlil ve Tenkidler*, 37.

ile değildir. İnsan en mükemmel terkipten oluşmakta, bu terkip dört gruba ayrılmaktadır: Maden, nebat, hayvan ve insan, her birinin birbirinden farklı özelliği bulunmaktadır. Bazı cinslerin çeşitleri, diğer bazılarından daha üstün özellikleri olduğunu belirtir.⁹⁷ Varlık kavramını açıklayan felsefecilerden biri olan İbn Sina⁹⁸ (ö.428/1037) ise aşk kavramı bağlamında açıklamaya çalışmıştır. İbn Sina'ya göre aşk ikiye ayrılmaktadır. Psikolojik ve ontolojik. Psikolojik manada aşk bir çeşit duygu ve histir. Muhabbet ve şevk anlamlarına gelir. Onun üzerinde en çok durduğu ontolojik aşk ise bütün varlıkların hem kendisi hem sebebidir. Ona göre ilk varlık (zorunlu varlık) Allah her yönde aşktır. Allah'ın zâtı ve varlığı aşktır. Kainattaki bütün varlıkların özleri, kimlikleri aşktır.⁹⁹ Başta Kur'an olmak üzere İslami kaynaklara göre ilk önce Allah vardı, başka hiçbir şey yoktu. Kendisinin bilinip ibadet edilmesi için varlıkları yarattı.¹⁰⁰

Kam'a göre başlangıçta hiçbir şey mükemmel ya da eksiksiz değildir. Bir şeyin eksik olması onda zaman içerisinde çeşitli değişimlerin meydana geleceğini göstermektedir. Bu değişim, Yüce Yaratıcı kudretin eşyanın gelişimi hakkında ortaya koyduğu genel kanununun gereği olduğundan, her şey gibi bizim de o kanuna uyma zorunluluğumuzun olduğunu vurgular.

2.2.1.1. Cevher ve Araz

Cevher kavramı kelim, felsefe, mantık, fizik vb. alanlarda farklı anlamlara gelmektedir. Fizik de cisim anlamına gelirken mantık da on kategoriden biridir.¹⁰¹ Bu anlamda cevher, "kendisi başkasına yüklem olmayan, başkası ona yüklem olan" demektir. Felsefede cevher, öz, zât ve mahiyet anlamlarına gelir.¹⁰² Cevherin varlığı devam ettirebilmesi için başka bir şeye ihtiyacı yoktur. Örneğin; Taş, niteliklerden ayrı

⁹⁷ Kam, *Makâleler-Edebî, Fikrî Tahlil ve Tenkidler*, 37.

⁹⁸ "İslam Felsefesi geleneğinin Fârâbî okulu içinde yer alan en büyük düşünürdür." Ali Durusoy, "İbn Sînâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999), 20/322-331.

⁹⁹ Mehmet Bayrakdar, "İbn Sînâ'da Varlık, Varoluşun Sebebi ve Varlığın Delili Olarak Aşk", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi XXVII* (1985), 299-306.

¹⁰⁰ Ahmet Vefa Temel, "Felsefe ve Kur'an-ı Kerîm Bağlamında Varlık ve Hayatın Anlamı Problemi" 6/2 (2022), 135-149.

¹⁰¹ Habib Şener, "Dâvûd-İ Karsî'nin 'Risâle Fî Beyânî Sıfâtillahi Teâlâ' Adlı Risâlesi Bağlamında Düşünce Tarihindeki Cevher ve Araz Kavramları Üzerine Bir Değerlendirme", *Uluslararası Dâvûd-İ Karsî Sempozyumu*, ed. Bünyamin Çalık (İstanbul: Özgü Yayınları, 2018), 363-375.

¹⁰² Şener, "Dâvûd-İ Karsî'nin 'Risâle Fî Beyânî Sıfâtillahi Teâlâ' Adlı Risâlesi Bağlamında Düşünce Tarihindeki Cevher ve Araz Kavramları Üzerine Bir Değerlendirme", 363-375.

olarak kendi başına bir cevherdir. Taşın rengi, şekli, ağırlığı vb. ise arazlardır. Kam, cevherin dış dünyanın duyumlarına karşı ortaya çıktığını muhtelif arazların mevzuları, bulunduğu mahalleri olduğunu, cevher düşüncesinin ortaya çıkış kaynağı nefis-i natıkamız olduğunu ifade etmektedir.¹⁰³

Araz kelimesinin sözlük anlamı ortaya çıkan, ansızın ortaya çıkan ve devamlı olmayan şey anlamlarına gelir. Kur'an-ı Kerim'de gelip geçici olan dünya malı, yokken beliren ve ortaya çıkan bulut, başlı başına yer tutan maddi varlık anlamlarında kullanmıştır. Onun sonradan ortaya çıkışı onun gelip geçiciliğine işaret edilmiştir. Terim olarak kelam, felsefe ve mantık ilimlerinde kullanılması farklıdır.¹⁰⁴

Araz, var olmaları için belli yere muhtaç olan şey demektir. Renk, koku, yumuşaklık, sertlik gibi. Akıl ile biz bunları cevherle birleştiririz. Âlem arazlardan oluşur. Daima değişken olan arazların hiçbirinin kendi kendine göre varlığı yoktur. Cenâb-ı Hak'tan başka kendi nefsiyle var olan hiçbir cevher yoktur. Diğer eşya, kendi kendilerine değil, Cenab-ı Hakk'ın varlığı ile kaimdir. Eş'arîler, bu gerçeği unutarak, dünyada Cenâb-ı Hak'tan başka birçok cevherlerin varlığını kabul ettiler. Onların ispat ettikleri bu cevherlerden hiçbirinin kendi nefisine nazaran bir varlığı yoktur.¹⁰⁵

Ferit Kam, kainattaki tüm cisimlerde ikincil kuvvetler bulunduğunu bu kuvvetlerin bir ırmak gibi sürekli bir biçimde akmakta olduğunu ifade etmektedir. Ona göre her şey hem küçük hem de büyüktür. Okyanus nedir? Uzayda bir damla! Bir damla su nedir? Okyanus gibi geniş, sakın, zengin, sonsuzluğu içine alan sınırsız bir umman!¹⁰⁶ Cevher ve araz kelimelerini açıklarken insanın yaratılış gayesine dikkat çekmektedir. İnsanoğlu Yüce Yaratıcının büyük emanetini taşıyan hürmete lâyık bir mahluktur. Onda iki emanet vardır ki mebdde meâdını bilmek ister. Akıl ve şuur emaneti. Varlığının bir yönü geçmişe bir yönü de geleceğe bakmaktadır. Mâzi gözden kaybolmuş olayların beynimizde bıraktığı izlerdir. Bu izlerle ve parçalarıyla çok defa hayal kurar. Yaşamımızın geleceğe bakan yönü bize sonumuzu araştırmaya yöneltmektedir. İnsan ona nasıl kayıtsız kalabilir? Nereden geldim? Neredesin?

¹⁰³ Ömer Ferit Kam, *Vahdet-i Vücûd*, ed. Mustafa Kara (Bağcılar/İstanbul: Dergâh, 2021), 115.

¹⁰⁴ Yusuf Yavuz, "İslam Kelamında Araz Nazariyesi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5-6 (1987), 72-83.

¹⁰⁵ Kam, *Vahdet-i Vücûd*, 133.

¹⁰⁶ Kam, *Makâleler-Edebî, Fikrî Tahlil ve Tenkidler*, 173.

Nereye gideceksin? soruları insanın aklına gelirken insan bu soruları düşünmeden kendini alıkoymaz. Kesin olan bir geleceğe yöneltmekten neden uzak kalır? Diyerek görüşlerini özetlemektedir.¹⁰⁷

2.2.1.2. Vahdet-i Vücûd

Vahdet-i Vücûd, vahdet ve vücûd kelimelerin birleşimden meydana gelen bir tamlamadır. Vahdet “vahadê” fiilin mastarı olup tek olmak, tek başına kalmak anlamlarına gelmektedir.¹⁰⁸ Vahdet, bir şeyin bölünemez ve yegâne oluşunu ifade eder. Yüce Yaratıcının bölünemeyen ve parçalanamaz oluşunu ifade eder. Vücûd kelimesi ise “vecede” fiilinin mastarı olup bulunmak ve varlık anlamlarına gelir. Bir ve tek olan varlık anlamında kullanılmaktadır.¹⁰⁹ Vahdet-i Vücûd; “Lâ mevcûde illa hu” /Ondan başka mevcut yoktur.” düşüncesi bağlamında Allah’tan başka hakiki vücûd kabul etmeyen, bütün varlığı mutlak vücudun isim ve sıfatların tecellisi olarak gören, hakiki varlık karşısında onların ezeli ve ebedî yokluğuna ifade ettiğini savunan, keşf ve dini tecrübeye dayanan tasavvufi düşünceye denilir.¹¹⁰

Vahdet-i vücûdu savunanların vücûd Allah’tan ibarettir sözüyle, zihnî, hissi ne var ise hepsi Allah’tır demek istemediklerini belirtmiştir. Burada söylenmek istenen vücûd var olan her şeyin kendisinden çıktığı ve kendisi ile var olan hakikattir. Vücûdun hükmü var olan şeyler üzerinde geçerli ve etkilidir. Evrende ne varsa ona tabidir, onun sayesinde varlığını sürdürmektedir.¹¹¹ Burada vücûddan amaç ulûhiyyettir. Vücûd, Hakk’ın sıfatı olarak kullanılmış, hakiki değil caizdir.¹¹² Eşyanın tabiatı, nitelikleri, keyfiyeti ve fiilleri her ne kadar bu nurdan ise de nur birden fazla olmayıp birdir. Varlık çeşitlerinin bütünü onun açığa çıkmasıdır. Bunların her biri bir pencere gibidir. Bu nurun niteliği o pencerelerden açığa çıkmasıdır. Onun öncesi ve sonu olmayan, onda yokluk ve fena görülme-yendir. Bu nur kendi kemalini, isim ve sıfatlarını, kendisinin ortaya çıktığı eşyada gözlemlediği için onlara âşıktır. Bundan dolayıdır ki insanoğlunun ruhu da kendine âşıktır. Çünkü insanın bedeni, insan ruhunun sıfatının

¹⁰⁷ Kam, *Makâleler-Edebî, Fikrî Tahlil ve Tenkidler*, 207.

¹⁰⁸ Hasan Tanrıverdi, “Vahdet-i Vücud ve Panteizm Karşılaştırması”, *Dini Araştırmalar* 15/40 (2012), 65-89.

¹⁰⁹ Tanrıverdi, “Vahdet-i Vücud ve Panteizm Karşılaştırması”, 65-89.

¹¹⁰ Tanrıverdi, “Vahdet-i Vücud ve Panteizm Karşılaştırması”, 65-89.

¹¹¹ Kam, *Vahdet-i Vücûd*, 78.

¹¹² Tanrıverdi, “Vahdet-i Vücud ve Panteizm Karşılaştırması”, 65-89.

tecelli yeri ve özelliklerini göreceğini söyler. Onun için “kendini bil, ta ki Cenâb-ı Hakk-ı bilesin” denilmiştir. Şimdi anlaşıldı ki kendini bilen ve âlemin ruhu olan ancak bu nurdur. Varlıkların çeşitleri onun mazharıdır, tecelli ettiği yer olduğuna dikkat çekmektedir.¹¹³

Kam, herkesin kabul ettiği ortak bir mefhum olması sebebi varlık mefhumunun tasavvuru kesbi değil açık ve bedihî hatta kesbe sahip olmayan çocuk ve deliller bile kendi varlığını ve onunla beraber diğer eşyanın varlığını bilmektedirler. İnsanın kendi varlığının düşüncesi delilsiz olunca onun parçası olan mutlak varlığın tasavvurunun bedihî olması gerekir. Eğer varlık mefhumunun tasavvuru kendi olsaydı mutlaka bu delile ihtiyacı olacaktı. O delilin de kesbî olmaması zorunlu olurdu. Çünkü kesbî olursa delilin kendisini ispat etmemiz gerekir. Bu da teselsülüdür.¹¹⁴ Teselsül¹¹⁵ ise bâtıldır. Fransızca bir kitapta varlığın tanımı şöyle geçmektedir;” Varlığın ne olduğunu soran bir adama “*Sen var mısın yok musun*” diye sormalı. Varım diyecek olursa “*varım dediğin zaman bu sözünle ne demek istediğini biliyor musun*” diye ikinci bir soru sorulmalıdır. Eğer buna da evet derse “*Demek ki sen vücûdun (varlığın) ne olduğunu biliyorsun. Şu hâlde bildiğin bir şeyi niçin soruyorsun*” demek gerekir.¹¹⁶ Bu söz çok doğru ve tatmin edici bir cevap olduğuna dikkatimizi çekmektedir. İnsanın gerek kendi varlığını gerekse diğer varlıkları bilmesi bir yönüyle olup varlığın özü itibariyle değildir. Varlığın künhü yönüyle olup varlığın özü itibariyle değildir. Varlığın künhü ve hakikatini Allah’tan başka kimse bilemeyeceğini, bir şeyin gerçeği o şeyin aynî, kendisi olduğu için o şeyi bilmek onun hakikatini bilmek demektir. Çünkü her şeyin hakikatini Bir şeyin kendisiyle, kendisi olduğu şeydir. (ma bihi’ş-şeyu hüve hüve) diye tarif edilmektedir. Varlık konusunda asıl mesele bu tanımdaki “hüve hüvelerin” ikincisinde, yani o şeyi o şey yapan hakikattedir. Varlığın bileşik (mürekkep) olduğu düşünülecek olursa iki olasılık vardır. Ya varlığın, cüz’ileri kendisi gibi birtakım varlıklarda olduğu farz edilecek olursa özü itibariyle parçanın bütüne cüz’ün külli ’ye eşit olması gerekir. Şu hâlde tarife esas olmak için bir başka şeyden

¹¹³ Kam, *Vahdet-i Vücûd*, 70.

¹¹⁴ Kam, *Vahdet-i Vücûd*, 70.

¹¹⁵ “Olayların sebep sonuç ilişkisi içinde geriye ve sonsuza doğru sürüp gitmesi.” anlamına gelir. Osman Demir, “Teselsül”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011), 40/536-538.

¹¹⁶ Kam, *Vahdet-i Vücûd*, 71.

faydalanmaya gerek vardır. Her şeyin var olması kendi hakikatinde oluşmaktadır. Eşyanın hakikati ise değişkendir. Varlığın cüzlerinin kendisi gibi birtakım varlıklardan oluştuğunu söylemenin daha uygun olacağını belirtir.¹¹⁷

Vahdet-i Vücûdu savunanlar varlığa şöyle mana vermişlerdir: Varlık Yüce Allah (c.c)’dan ibarettir. Bu sözden kastedilenin akdedilebilir ve duyulabilir ne varsa hepsinin Allah’tandır demek olmadığını eklemektedir. Bazı kimseler onların bu sözlerinden farklı manalar çıkarabilmektedir. Onlara göre; varlık birdir, ayrılma parçalanma, bölünme kabul etmez. Varlığın hüküm ve tasarrufu bütün âleme nüfuz edici ve geçerlidir. Dünyadaki her şey ona tâbidir. Ona bağlı onunla var olur.¹¹⁸

Mahiyet, vücûd şartı olmaksızın var olan demek değildir. Zira “olmayan bir şey olmaz” hükmü âlimler arasında kabul edilen bir husustur. Vücûd-ı vacib kendi zatıyla kaim olup hem vücûd hem de mevcuttur. Yani vücûdun manası “mâ kâme bihi’l-vücûd “demek olur. Erbab-ı fikir ve nazar bu konuda birçok araştırmalarda bulunmuşlardır. Kelam kitaplarında araştırıp inceleyenlere göre ve erbâb-ı keşf ve iyân ve ashab-ı zevk ve vicdan katında bilinen ki, vücûd-ı Hakk, ayn-ı zât Hak’tır. Hak’tan gayr-ı mevcûd-ı hakiki yoktur. Çünkü eşya izafet-i mutlaktan mukayyede, mümkünden vacibe, itibari ve izafi olarak var, fakat hakiki manada yokturlar. Var olan hakiki; ezeli, bakî, ebedî, sermedi olan Hak Teala’nın vechidir.¹¹⁹

Çokluk ve çoğalma kabiliyetten doğmaktadır. Örneğin; birçok ayna vardır. Bu aynalara bir adamın hayali yansırsa aynaların şekillerine göre kiminde eğri kiminde doğru, kiminde uzun boylu kiminde kısa boylu görünmektedir. Oysaki hayali aynaya yansıyan adamda bu durumların hiçbirisi yoktur. Gerçek varlıklar bir olmakla tecelli esnasındaki ortaya çıkışıyla mümkün varlıklar üzerinde yayılmaktadır. Bu mümkünat ile karışmadığı gibi onlara hulul da etmez. Bu bağ devam ettikçe mümkinati mecazi olarak “mevcûd” denir. Bu bağ kesildiği zaman ona ne hakikat olarak ne de mecaz olarak “mevcûd” adı verilebilir.¹²⁰

¹¹⁷ Kam, *Vahdet-i Vücûd*, 72.

¹¹⁸ Kam, *Vahdet-i Vücûd*, 79.

¹¹⁹ Kam, *Vahdet-i Vücûd*, 83-84.

¹²⁰ Kam, *Vahdet-i Vücûd*, 87.

Vahdet-i vücûd ile Sofistler¹²¹ vacip ya da mümkün olsun genel anlamda varlığı reddederler. Mutasavvıflar vacip varlığı inkâr etmeyip varlığı sadece ona hasr ve tahsis ederler. İkinci fark ise, Sufiler mümkünâtın varlığını, mümkünatların zâtlarına kıyas ederek inkâr ederler. Zâtı Vacib’e kıyasla inkâr etmezler. Yani onlar mümkünattan hiçbir şey mevcûd değildir” demezler.¹²²

İnsan düşünecek olursa mümkün olan şeylerin hiçbirinin kendi kendine var olmadığını mutlaka bir idrake karşı olduğunu teslim ve kabul etmeye mecbur kalmaktadır. Mesela kalem, zatî varlıklarıyla gerçekleşmiş bağımsız a’yân iseler onların bu gerçekleşmeleri kendileriyle değil, onların gerçekleşmelerini bilen, idrak eden bir kuvvete nefis-i natıkaya karşı olması gerekir. İdrak edecek “idrak eden nefis’ler” olmasa, bizzat var olmaları, gerçekleşmeleri mümkün olmazdı.¹²³ Onlara taayyün şekli veren, zâtı gerçekleşme yönüyle onları bağımsız a’yânlar suretinde gösteren kuvvet onların dışında bir hakikatin idrak olduğunu belirtir. Bu konu idrak, bakış açısıyla anlatabileceğimiz konuyu o noktadan yürüterek sonsuz âlemlerin var olması için sonsuz bir idrakin var olması zorunludur deriz. Bunun da “Gözler O’nu göremez, O gözleri görür, O latiftir, her şeyi haber alandır.”¹²⁴ ayet-i kerimesiyle kendi varlığının tavsif buyuran Allah Teala ve İlâhi hakikati olduğunu teslim edip şüphe duymayız. Gerek akıl yönünden olsun gerek duyu ile hissedilebilen olsun zuhur eden her varlığın varlık düşüncesini veren Yüce Allah olduğunu söyleyerek görüşlerini özetler.¹²⁵

¹²¹ “Antik Yunan düşüncesinin ilk dönemlerinde belli bir alanda uzmanlığı olan bilge kişiye sofist denilirken sonraları zayıf delilleri güçlü gibi göstermeye çalışan ve belâgatla insanları ikna edip amacına ulaşmak isteyen hatipler için kullanılmaya başlanmıştır. ”İbrahim Emiroğlu, “Süfestâiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009), 37/468-469.

¹²² Kam, *Vahdet-i Vücûd*, 87.

¹²³ Kam, *Vahdet-i Vücûd*, 99.

¹²⁴ En’am, 6/103.

¹²⁵ Kam, *Vahdet-i Vücûd*, 99-100.

2.2.1.3. Madde

Ferit Kam’a göre madde hakkında çözüme kavuşturulması gereken ilk problem maddenin varlığı meselesidir. Maddenin bize dış dünya şeklinde görünmekte olduğundan, bu dünyanın dış (haricî) varlığı olup olmadığını bilmek gerekir. İdealizm dış dünyanın varlığını kabul etmemektedir. Dış dünyada-hârici âlem diye isimlendirilen şeye, ne gibi bir varlık yüklemekte olduğunu incelenmesi gerekir.¹²⁶ Bu deliller, hissedilen eşya, madde yahut nefsten ayrı olan her dış gerçeklikle ilgisi bulunması bakımından üç gruba ayrılır.

Genel anlayış dış dünyanın olaylardan değil cevherlerden oluştuğunu kabul eder; ya da bu cevher diye isimlendirilmez. Leibniz’in (ö.1716) “monad”¹²⁷ diye adlandırdığı “vahdât-ı zâtü’l hayat” hayatın zâtî birlikleridir. İnsandan hayvana, hayvandan bitkiye, bitkiden cemad cansız varlıklarla olan tedricî bitişik ve hissedilmeyen şekildedir.¹²⁸

2.2.1.4. Dünyanın Mahiyeti Hakkında Fikirler

Ferit Kam, dünyanın mahiyetini açıklarken optimizm ve pesimizm kavramlarını açıklar. Pesimizme göre âlem aslı ve zatı bakımından kötü ve çirkindir. Âlem mevcuttur. Akla aykırı karışıkların, elem ve acıların, suçun şartı olduğundan âlem şerrin kaynağıdır. Pesimizm felsefesi bir fikir olmaktan çok şahsi bir ünsiyet bir seciyenin sonucudur.

Mutlak Pesimizm, âlemin mutlak kötü olduğunu savunmaktadır. Çünkü her şey zıddı ile meydana çıkar. Eğer kişi âlemde bir güzellik görmemiş olsaydı kesinlikle onun kötülüğüne denir gibi bir düşünceye sahip olamazdınız. Edindiğiniz kötülük düşünce âlemde güzelliğin varlığını doğrulayan yegâne delildir.¹²⁹ Ateşe karşı alacağımız tavırda zıt iki mahiyeti almaya bir maddedir. Kışın ateşte evlerimizi ısıtıp dururken biraz daha ateşe yaklaştığımızda acı çekmeye başlarız. Tek gerçekten ibaret

¹²⁶ Ömer Ferit Kam, *Metafizik*, ed. Suat Ak (Fatih-İstanbul: Büyüyen Ay, 2021), 49-50.

¹²⁷ “Monadlar teorisi Leibniz’in ontolojisidir. Maddedeki vis viva’nın ruhtaki karşılığını monadda bulmuş, teorisini bunun üzerine kurmuş, maddeyi de monadla kurmuştur.” Uluğ Nutku, “Leibniz’in Monadlar Teorisinin Tarihî Önemi”, *Kilikya Felsefe Dergisi* 1 (2014), 143-159.

¹²⁸ Kam, *Metafizik*, 66-67.

¹²⁹ Ömer Ferit Kam, *Dini-Felsefî Sohbetler*, ed. Suat Ak (Fatih-İstanbul: Büyüyen Ay, 2021), 168.

olan ateş ona alacağımız tavra göre bizim için iki mahiyette oluyor. Bunlardan biri ısıtmak diğeri yakmaktır.¹³⁰

Optimizm, âlemin iyi olduğunu hayatın bir anlamı olduğunu amacının taşıdığını yaşamak için meşakkatine katlanıldığını savunmaktadır. Genel olarak iki türlü “optimizm” vardır: İzafî ve mutlak optimizmdir. Mutlak izafiye göre âlem iyidir. Daha iyi de olabilirdi. Mutlak optimizme göre âlem, mümkünlerin en iyisidir. Bir varsayıma dayalı olarak sonlu bir mükemmeliyetin sınırı olmak üzere tasvir edilebilir.¹³¹

Evet, sonsuz olan bir âlem! Onun içinde zerre kadar yeri olmayan bir dünya! O zerre dörde bölündükten sonra bir bölümündeki varlıklar sınıf arasında, bir insan! Öyle bir insan ki, kendi davasına bakılırsa varlıkların özü! Cism-i âleme “Ol “denilince olanın sırlarını kuşatan! Garip dâva, acayip hülya!¹³² Eyvah ki eyvah! Bu kudret ve yüceliğini gözlemlerken kulluk cephesi ve miskinlik alnını itaat ve bağlılık zeminine koymayanların hali nice olur? sorusunu sorarak okuyucuya dikkat çekmek isteyen Kam, her şeyin yaratılışında beşer aklının kuşatamayacağı birçok gizli hüküm bulunduğuna âlemde zerre kadar abes bir şey olmadığını Müslüman filozoflar da ifade etmişler. “Allah kimin gönlünü İslâm’a açmışsa o, rabbinden gelen bir aydınlık içinde olmaz mı? ¹³³ Tabiat âlemin sonsuz açıklığı ne olursa olsun “*İnsan benim sırrım; ben onun sırrıyım*” kudsî hadisi manasınca İlâhî sırlardan bir sır olan insanın Kâinattaki yerine, yüksek hürmet mevkiine, zatî hakikatine asla tesiri yoktur.¹³⁴ düşüncelerini belirtir.

2.2.1.5. Harici Mevcutlar

Ferit Kam, dış dünya denilince uzayı dolduran gök cisimleri, yer küresi üzerindeki mevcut varlıklar, birincil ve ikincil arazları içinde barındıran, bizden hariç bir varlık ile taayyün etmiş olan müstakil özler kastedildiğini belirtir. Bizim bu biçimde inandığımız harici mevcutlar ismini söylediğimiz şeyler aslında varlığı var mıdır, yok mudur? Sofizm, âlemin vehim ve hayallerden ibaret olduğunu söylemiş. Dogmatizm,

¹³⁰ Kam, *Dini-Felsefî Sohbetler*, 170.

¹³¹ Kam, *Metafizik*, 137.

¹³² Kam, *Dini-Felsefî Sohbetler*, 155.

¹³³ Zümer,39/22.

¹³⁴ Kam, *Dini-Felsefî Sohbetler*, 159.

itikada tabidir” demiş Agnostikler varlığın mutlak şüphe âleminde koşmuş,¹³⁵ Filozofların çoğu eşyanın dış dünyanın inkâr ile beraber bizdeki duyumlarını icap ettiren sebepleri olmak üzere bir cevherin, yani maddenin varlığına inanmaktadır. Madde nedir? Madde denilen şey bizimle kâim olan duyumların bildirilmesi ve ifadesi için esas aldığımız hayal edilmiş bir teoriden başka bir şey değildir. Maddenin zâtında olan niteliklere ilk arazlar demişlerdir. Madde vasıtasıyla açığa çıkan mevcut olmayan niteliklere ikincil arazlar ismini vermektedirler (Ses, koku, renk vb.). İdealistlerden bazıları zihnin hariç herhangi bir meçhul bir şeyin varlığı ispat edilemez; böyle bir şeyin varlığı ispat edilse bile hakikatine ilim erişemez.¹³⁶

Kam’a göre İslam alimleri insandaki idrak kuvvetini zihin kelimesiyle tanımlamıştır. Zihni varlık sadece zihinde mevcut olmayıp hariçte varlığı olmayan şeylere denir. *Fusus’ül Hikem*’in birçok yerinde “*Eşya kendi varlığıyla mâ’dûm (yokluk); Hakk’ın varlığı mevcûddur.*” denilmektedir.¹³⁷ Nefsü’l emr, gerçekte eşyanın suretinin bütünü ve parçalarını kuşatmış olan İlahî ilim demektir. İlahî taayyünler ile kabiliyetlerin özlerin aralıksız biçimde İlahî tecellilere mazhariyeti bizi hârici eşya için diğer bir tabirle izafî bir nefsü’l emr ispatına mecbur etmektedir.¹³⁸

Bosnevî (ö.1054/1644) ¹³⁹ şöyle diyor; *Âlem her nefeste yenilenmektedir, zira zatiyla mâ’dûm, Hakkın varlığıyla mevcûddur. Hak devamlı olabilmesi olarak âleme tecelli etmektedir. İlk tecelli aslına dönünce âlem yok olur. İkinci tecelli ile tekrar mevcud olup iki tecelli arasındaki yakınlık süratinden dolayı âlemin böyle bölünemeyen bir anda yok sonra tekrar var olduğu anlaşılamaz.*¹⁴⁰ “Görmez misin Rabbin gölgeyi nasıl uzatıyor! Dileseydi onu elbette hareketsiz kılardı. Sonra biz güneşi, gölgenin varlığına bir delil yaptık. Sonra güneşin yükselmesiyle onu yavaş yavaş kendimize doğru çekip ortadan kaldırırız.”¹⁴¹

¹³⁵ Kam, *Dinî-Felsefî Sohbetler*, 175-176.

¹³⁶ Kam, *Dinî-Felsefî Sohbetler*, 180.

¹³⁷ Kam, *Dinî-Felsefî Sohbetler*, 187.

¹³⁸ Kam, *Dinî-Felsefî Sohbetler*, 191.

¹³⁹“Abdullah Bosnevî’nin tasavvufî düşünce açısından en önemli özelliği Fusûsü’l-hikem’i tercüme ve şerh etmiş olmasıdır.” Mustafa Kara, “Abdullah Bosnevî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988), 1/87.

¹⁴⁰ Kam, *Dinî-Felsefî Sohbetler*, 191.

¹⁴¹ Furkan, 25/45-46.

2.2.2. Bilgi Anlayışı

Bilginin kesin olması, gerçekleşmesi mümkün müdür? Yoksa bilgi her zaman şüpheyi içinde barındırır mı? Bilgi afâkî ya da enfüsî midir? Dogmatizme göre insan zihni kesin bilgiye eşyanın ilmine ulaşılabilir; şüphenin giremeyeceği bazı gerçeklikler vardır. Septisizme göre her şeyden şüphe edilmesi gerekir. Şüphe edilmeyecek bilgi yoktur. Şüphecilik, Septisizme göre ikiye ayrılır. Mutlak şüphecilik ve izafî şüpheciliktir. Probalizm-ihtimalî'ye her görüş zaruri olarak şüphelidir. Bunun dereceleri vardır.¹⁴²

Ferit Kam'a göre düşüncelerin uyuşmadıkça iki kişi arasında ilişkinin oluşması mümkün olamayacağını ez-zâhirü ünvânü'l bâtın/dış görünüş iç dünyanın unvanıdır.” kuralının pek az yanıldığı görülmüştür. Dış görünüş, iç halin durumunu belli eder. Fikirler fikirlerle reddedilmekte, delil, delil ile iptal edilir. Tabiat ötesi metafizik denilen bir ilim vardır. İnsani düşünceler her çeşit metafizik bazı mertebelerle alakalı olmakta uzak değildir. Söz söyleyen, düşünen her şahsın yolu mutlaka metafizik sahasına uğrar. Metafizik için Volter (ö.1778) “vehle-i ûlâda” *ilk bakışta biz de bir şey anlamadık; nihayet aslını bulup şüphemizi hallettik.*¹⁴³ Volter demiştir ki; “*Bir kimse diğer birine, kendi anlayamadığı bir şeyden bahseder, muhatâbı da o sözden bir şey anlayamazsa işte o metafiziktir.* Bu sözü söyleyen Volter, İlahi birliğe inanır. Tabiat o âlemin kesifleşmiş şekli, o âlemde tabiatın latif cevheridir. Panteizm, Sufiyyenin en esaslı konusudur. Müsadere ale'l- matlûb, iddiayı delil şeklinde ileri sürüp, bahis konusunu doğru, ispatlanmış farz etmekten ve onunla henüz doğrulanmamış olan diğer bir şeyi ispata kalkışmaktan ibaret bir safsatadır.¹⁴⁴ Âlemde her eser, müessirinde mevcûd niteliklerin yansıması olan aynadır.

2.2.3. Allah'ın Varlığı

Araştırmalar insan zihninin mutlak, sonsuz, kâmil ve bütün eşyanın ilk sebebi olan Yaratıcı zât düşüncesine nasıl ulaştığını göstermektedir. Ferit Kam'a göre Mutlak varlık diğer illetlerin hepsinden bağımsız olarak kendi zâtıyla mevcut olmak, kâmil zât ve külli nedensellik Yaratıcı zât kavramını tasavvur eden üç şeyin bunlar olacağını

¹⁴² Kam, *Metafizik*, 17-18.

¹⁴³ Kam, *Dini-Felsefî Sohbetler*, 223.

¹⁴⁴ Kam, *Dini-Felsefî Sohbetler*, 225.

düşünmektedir. Yaratıcı zât kavram bir gerçeğe denk geliyor mu? Yaratıcı zât'ı delilleri meselesidir.¹⁴⁵ Deliller şunlardır;(Yaratıcı zât'ı ispat için)

2.2.3.1. Fiziki Deliller

Delilleri kritize eden Kant (ö.1804) sonunda şöyle bir anlayışa varmıştır. Deliller gâî sebep delili, varlık delili ve kozmolojik delil olmak üzere 3'e ayrılır. Farklı delil olan metafizik delil de bu dört delil grup içinde yer alır. Diğer taraftan da delil olmaktan ziyade bir postüla (varsayım) olmak üzere kabul ettiği manevi delili ayırmaktadır.¹⁴⁶ Fiziki deliller âlemin varlığıyla ilgili ya da âlemde meydana gelen değişikliklerle ilgili delillerdir.

Bu üç delilin büyüğü sebebiyet ilkesi yahut nedenselliktir. Tabiattaki gâiyetten Yaratıcı zât demek olan tam bir sebebin varlığını çıkarmaktadır.¹⁴⁷ İmkân delili hakkında şunları söylemek mümkündür: Mantık ilminde olabilirlik anlamında kullanılan bu terim, varlığı da yokluğu düşünülebilir; bir şeyin var olması veya olmamasının eşit düzeyde olduğunu ifade etmektedir. Eğer bir şeyin varlığı veya yokluğu zorunlu vasıf değilse, buna imkân-ı âm denir. Mesela ateşin yakıcı olmasının zorunlu olması gibi.¹⁴⁸ Âlem mümkündür, mevcuttur, mevcut olmayabilirdi. Âlemin yokluğunu çelişki olmaksızın düşünmek mümkündür. O halde âlem kendiliğinden oluşmamıştır. Kendinden mevcut değilse kendinin gayrıyla mevcuttur. Âlem başka bir varlığın eseridir. Kendiliğinden mevcut olan bu varlık, varlığı zorunlu mutlaktır. O yaratıcı zât da mevcuttur.¹⁴⁹ Hareket delili ise şöyle izah edilebilir: Madde hareketlidir. Maddeye hareketi dayatan daimî ve ebedi bir sebep de vardır. Maddenin bu hareketin bir öncesi geçmişe doğru sonsuza kadar devam etmesi düşünülmeli mümkün değildir. Aristo'nun deyimiyle durmak lazımdır.¹⁵⁰ Hareketler silsilesinin ister başlangıcı olsun ister olmasın sadece hareketin mevcudiyetinden, Yaratıcı Zât'ın varlığı çıkarılabilir. Zira madde hareket ve sükûna karşı kayıtsızdır.¹⁵¹ Eski delillerden biri olan gâî sebep

¹⁴⁵ Ak Suat, *Metafizik Ömer Ferid Kam* (Fatih-İstanbul: Büyüyen Ay, 2021), 98.

¹⁴⁶ Ak Suat, *Metafizik Ömer Ferid Kam*, 99.

¹⁴⁷ Kam, *Metafizik*, 99-100.

¹⁴⁸ Ak Suat, *Metafizik Ömer Ferid Kam*, 112.

¹⁴⁹ Kam, *Metafizik*, 100.

¹⁵⁰ Kam, *Metafizik*, 101.

¹⁵¹ Kam, *Metafizik*, 102.

delili ise Sokrates felsefesinde vardır. Halk arasında bilinen delillerden olup Kant bu delili, hürmet duygusuyla anlatmaktadır. Kıyas ile özetlenebilecek olursa şu şekildedir;

1. Her vasıta ve gâyeler sistemi akdedilebilir bir nedenselliğin eseridir. (büyük terim)
2. Tabiat bir vasıtalar ve gâyeler sistemidir. (küçük terim)
3. Öyleyse tabiat da akdedilebilir bir nedenselliğin eseridir. (sonuç)¹⁵²

Bu delillere yöneltilen itirazlar Descartes (ö.1650)' e göre insan Yaratıcı zâtın alemi yaratmakla hangi gâyeyi istediğini bilmekten acizdir. İnsanın kabul ettiği gâî nedenin tamamını kendi anlayışına göre doğrulanması mümkün olmayan birtakım varsayımlardan ibarettir. Bu delil âlem için düzenleyici illeti ispat eder; fakat yaratıcı illet ispat edemez. Âlem, eksik düzen ve birtakım karışıklıklar ile doludur. Âlemdeki düzen büyük bir kudreti işaret etmektedir.¹⁵³

2.2.3.2. Metafizik Deliller

Bunlar aklın tasavvurundan çıkarılmış olan delillerdir. ¹⁵⁴ İlki ezeli hakikatler delilidir. Bu delil Descartes ve Boussuet (ö.1627) tarafından ortaya atılmıştır. Birtakım ezeli hakikatler vardır. Matematik ve ahlaki gerçekler gibi. Bu hakikatler gerçekleştikleri yer olan âlemden, kendilerini fikrîden ruhtan bağımsızdır. ¹⁵⁵ Aklın tasavvurundan çıkarılmış olan diğer delillerden biri olan sonsuzluk fikrinin delili Descartes tarafından ortaya konulmuştur. Descartes, bende sonsuz, yani sonlu olmayan bir varlık ve mahiyet fikri vardır. Bu düşüncenin bende mevcudiyeti, sebebi gerektiren bir neticedir. Bu düşünce bana kendiliğinden gelmediği gibi her yönden sonluluğunu gözlemekte olduğum dışarıdaki eşyadan gelemez. Şu hâlde bir yapıcıyı kendi eserindeki ayırıcı özelliği gibi bu fikrinde bana sonsuz bir varlıktan gelmesi gerekir. ¹⁵⁶ Diğerisi ise Varlık Delili olarak bilinen delildir: Bu delil, Saint Anselm (ö.1109) tarafından dile getirilip daha sonra Descartes tarafından tekrar ele alınmıştır. Mutlak

¹⁵² Kam, *Metafizik*, 103.

¹⁵³ Kam, *Metafizik*, 105.

¹⁵⁴ Kam, *Metafizik*, 108.

¹⁵⁵ Kam, *Metafizik*, 109.

¹⁵⁶ Ak Suat, *Metafizik Ömer Ferid Kam*, 109-110.

sûrette mükemmel olan varlık, bütün kemâlatı toplayıcıdır. Varlık da bir kemâldir. Şu hâlde mutlak surette kâmil olan mevcut da vardır.¹⁵⁷

2.2.3.3. Manevi Deliller

Manevi deliller ise özünden çıkarılmış olan ve muhtemelen taraftarlarının düşüncesinde yukarıdaki delillere dayandırılan fizik yahut metafizik, kesin bilgi derecesinde bir yakîne dayanmayan bazı delillerdir. Manevi deliller şunlardır:

1-Genel Kabul Delili: Genel olan bir inanç bâtıl olamaz. İnsanlar bir yaratıcının varlığına inanmaktadırlar. Bu delilin mantık kıymeti yoktur.

2- İnsan Ruhunun Melekeleri Delili:

Sonsuz bir ümit, zamanı aşmıştır. Heveslerimize rağmen gözümüzü gökyüzüne kaldırmalıyız. Arzularımız, ıstıraplarımız, hassasiyetlerimiz buna delildir. Filozoflardan Hemsterhuis (ö.1790) “ruhun en iyiye, geleceğe, mükemmele karşı bir ah çekişi, ulûhiyet için hendesî delillerden daha kuvvetli bir delilidir.” demiştir.¹⁵⁸

3-Ahlakî Yükümlülük ve Yaptırım Delili:

Sorumluluk düşüncesi, vicdanımızda irademizin en yüksek kanunu olan hayr kavramına zâtıyla bağlıdır.¹⁵⁹

2.2.3.4. Fıtrat

Yaratılış meselesi insanlık tarihinin en önemli ve en eski konularından biridir. İnsanoğlu bu soruya cevap bulmak için eski zamanlardan beri çeşitli düşünce ve akımları ortaya çıkarmıştır. Yaratılışın kaynağının “anasır-ı erbaa”¹⁶⁰ olduğu görüşünü savunmuşlardır. İlahlık sıfatının en önemli özelliğini Kur’an-ı Kerim’de yaratma kavramıyla vurgulanmaktadır.¹⁶¹ Âlemdeki ve kendinde var olan harikulade özelliklerin farkına varabilen insan Allah’ın yüceliğini ve kendi acizliğini görme fırsatı bulabilir.¹⁶² Kur’an’da yaratma ve yaratılışın ilk aşamasını ifade eden en önemli iki

¹⁵⁷ Kam, *Metafizik*, 111.

¹⁵⁸ Ak Suat, *Metafizik Ömer Ferid Kam*, 115.

¹⁵⁹ Kam, *Metafizik*, 116.

¹⁶⁰“Ateş, hava, su, toprak” H. Bekir Karlığa, “Anâsır-ı Erbaa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991), 3/149-151.

¹⁶¹ Yaşar Kurt, “Kur’ân’da Fıtrat Kavramı” 5/3 (2005), 71-104.

¹⁶² Kurt, “Kur’ân’da Fıtrat Kavramı”, 71-104.

kavram b-d-a ve f-t-r kavramlarıdır. “Fıtrat” kavramı f-t-r kökünden gelir. Yarmak, ikiye ayırmak gibi anlamları vardır. İlk dönem Dilbilimcilerden olan Halil b. Ahmed (ö.175/791) “Allah’ın ezeli bilgisi ile insanları yarattığı din üzere yaratılmış olmak anlamına gelir. Bu nedenle Hz. Peygamber (s.a.v) hâdislerinde “Her çocuğu, annesi fıtrat üzere dünyaya getirir.” İfadelerine yer vermektedir.¹⁶³ İbn Faris (ö.395/1005) ve çağdaşı el- Cevherî (ö.396/1006) fıtrat kavramını “hilkat” yaratılış şeklinde ifade etmiştir. İbn Manzur (ö.711/1311), Allah’ın mahlukâtını kendini bilip tanıyacak ve idrak edecek bir hal, bir kabiliyet üzerine yaratması olarak açıklamaktadır.¹⁶⁴ Çoğunluğunun görüşüne göre fıtrattan kasıt “İslam” dinidir. Kişi ister mü’min ister kafir ebeveynden dünyaya gelsin her çocuk hak din olarak İslâm üzere doğar. Çocuklar buluşmadan önce öldükleri zaman bu fıtrat üzere yani İslâm üzere ölmüş olur.¹⁶⁵

Yüce Allah (c.c) insanı yoktan var eden, onun içine kendini ve imanı tanıma yetisi yerleştirmiştir.¹⁶⁶ Onun beynine her şeyin kökünü ve aslını aramak tohumunu atmış; insan da bu tohumun gelişmesiyle araştıran, sorgulayan, düşünen ve geniş maneviyat ülkesine uzanan biri haline gelmiştir. Cismani hacmi kâinatın genişliğine ve azametine nispeten bir zerreden küçükken, ruhani ve aklî cevheri sonsuz âlemleri kuşatacak kadar büyüktür. Âlemi bir insanda cem’ etmek, Allah için zor değildir. İnsan hak ve hakikati aramaya başlar. Karanlık noktalarda gerçeğin nurunu görmek istemektedir. Âlemin zerresinden sonsuz uzaklığına kadar hiçbir şey bakışından ve araştırmasından kaçamamaktadır. Sadece maddi şeylerle yetinmeyip maddiyatın ötesindeki bitip tükenmez vadiye geçmek ister. Kâinatın gâi sebebini bilmek ister. Bu hakikatleri bilmek anlamak için çalışır. İnsan odur ki; sadece zahir ile ilgilenmekte insan odur ki; zahirin ötesini bilmek ister. “Her zümre kendinde bulunana sevinir”.¹⁶⁷

“İçinde câmi’i var bir mücellâ top olur kalbi

Derûna alsa hüsn-i resmini bir merdüm-i dâna

¹⁶³ Kurt, “Kur’ân’da Fıtrat Kavramı”, 71-104.

¹⁶⁴ Kurt, “Kur’ân’da Fıtrat Kavramı”, 71-104.

¹⁶⁵ Mustafa Akçay, “İmanın Oluşumunda Fıtratın Rolü”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1996), 273-294.

¹⁶⁶ Kurt, “Kur’ân’da Fıtrat Kavramı”, 71-104.

¹⁶⁷ Rûm,30/32.

Beyitteki “var” kelimesinin anlam açıklığını biraz engellediğine değinen Kam, şiirin Allah’ın evi camiyi, yine Allah’ın evi kalbe sokma nüktesini içerdiğini belirtmektedir.¹⁶⁸

*“Beyitteki teşbîh kuru bir zinetten ibâret zan olunmasın, teşbîhin ma’nâyı lâzımı da vardır. Nâzım, mesâcide muhabbet eden kulübün, sereyân-ı nûr-ı îmân ile münevver, mücellâ olacağını da îmâ ediyor. Hiç şüphe yok ki “Câmi” isminin esmâ-i İlahiyeden olduğunu, resmi derûnuna alan “merdüm” kelimesinin (insânü’l-ayn: göz bebeği) ile münâsebetdâr bulunduğunu da düşünüyor idi. Bu gibi şeyler o zâmanın şairleri, Müslümanları için hâ’iz-i ehemmiyet olduğundan Sâbit’in bu ma’ânî-i dûr-â-dûrı nazar-ı te’emmülden uzak tutmuş olmasına ihtimâl verilemez.”*¹⁶⁹

Kuru bir teşbih zannedilmemesi gereken; kalbin, içinde camisi olan parlak bir top olmasıdır. Şair, mescitleri seven kalplerin iman nuruyla parlayacağına işaret etmektedir. ‘Merdüm’ün gözbebeği anlamının, Allah’ın dünya ve ahirette toplayan anlamı Câmi ismiyle göz bebeğinin görülen her şeyi bir araya getirmesi arasındaki bağlantı gayet ince bir noktadır. Göz, gönül ilişkisinin de görüleceği beyitte, gözün gördüklerini kalbin içerisine alması durumu da söz konusudur. Göz sayesinde kalbin içinde toplanan her şey, caminin görülmesiyle kalbi cilalı yuvarlak bir ayna olan gönülden bütün pasın ortadan kalkıp cilalanması da ayna-gönül ilişkisinin farklı bir şekle büründürülmüş anlatımıdır.¹⁷⁰ diyerek görüşlerini özetler.

İnsanların tamamı bu âlemin bir yaratıcısı olduğuna inanmışlardır. Bazı kavimlerde yaratıcı zât hakkında görülen ilginç olaylar bu hakikate engel değildir. Kimisi aya, kimisi güneşe, kimisi yıldıza, kimi de ağaca tapmışlardır. Yöneldikleri yerde hiç şüphe yok ki, hakiki yaratıcıdan başka bir şey aramıyorlardı. Onlar kendilerini hak ve hakikate ulaştıracak bir yol gösterici bulamadığı için bu hüsrân ve mahrumiyete son veremiyorlardı. Mesela, bir yaşında bir çocuk eline, ne geçerse yiyecek zannıyla ağzına götürdüğü gibi, peygamberlerin rehberliğiyle hakiki ma’budları bulamayan ve şu bakış açısına göre mümeyyiz olmayan çocuk hükmünde olan zavallılar da fitratlarında saklı bir ihtiyacın kaçınılmaz zorlamasıyla her

¹⁶⁸ Kam, *Kudemâ (Sâbit, Bâki, Kınalızâde Ali Çelebi)*, 59.

¹⁶⁹ Kam, *Kudemâ (Sâbit, Bâki, Kınalızâde Ali Çelebi)*, 59.

¹⁷⁰ Kam, *Kudemâ (Sâbit, Bâki, Kınalızâde Ali Çelebi)*, 60.

gördükleri şeyi ma'bud zannetmişler, hakiki ma'bud (Allah)'a yönelmekten beklenecek feyzi, ondan beklemişlerdir.¹⁷¹ Tabiat sadece maddi unsurlar değil; hatta maddi unsurların bazı değişikliklerinde bile vetire-i ûlâ /ilk yol ve tarzdan sapmamak hususunda gayet gayretli, ve ısrarcıdır.¹⁷²

2.2.3.5. Din

Ferit Kam, “Dinin ortadan kalktığını varsayalım, insandan geriye ne kalır acaba? Yeryüzü nasıl olurdu? İnsanlar yaşamını nasıl devam ettirebilirdi?” sorularıyla dinin önemine dikkat çekmektedir. İnsanlığın kaynağı kurur. O kaynaktan fışkıran su bir müddet akarsa da akışını yine kaynağının bereketine borçludur. Pek geçici ve sınırlı olan bu akış, pek az bir zaman zarfında tükenmektedir.¹⁷³

Her kişiye kendi şehri iyi gelir.¹⁷⁴ Mevcut olan her şeyin ne hâl ve durumdaysa böyle olması lâzımdır. Yüce Allah (c.c) ruhları birbirinden iki farklı surette yaratmıştır. Birincisi telaffuz edilen ses halinde havaya karışmaktadır. Bu ihtiyaçlarımız yeterli olup her iklimde değişen ya da vaktin geçmesiyle unutulup; terkedilerek kaybolup gider, kalıcı olan diğer lisana gelince Yüce, umumi sonsuz olan, bütün zekâların doğuşuyla birlikte olan lisanıdır. Hava boşluğunda yayılan ölü bir ses değildir. Kalplerle işitilen bir kelime olup söylenir, işitilir, ruh ile söylenilir. İşte bu yalvarış lisanı yaratılmışların semâvi lisanıdır ki onu kâinatta gerçek aşıklar anlayabilirler.¹⁷⁵ Kâinat, onun kudretiyle ayakta; her şeyin devamlılığı O'nun feyziyledir. Zât-ı ulûhiyyetinin iradesi 'ilahî yaratılışın kanunu' demektir. Yüce Yaratıcının tükenmez hazinesinden aşk, kuvvet, gençlik, zekâ gibi ilahî feyzlere sahip olan insan, derece derece yükselerek Rahmanî yakınlığa ulaşır. Bu onun sonsuz cömertliğinin göstergesidir. Bahtiyar kimse onun zâtının yüceliğini doğrular, kâinatı onun kudretinin eserlerini görür, gökyüzü mübarek ismini bilir. O'na doğruluk ve ihlas ile ibâdet eder.¹⁷⁶

¹⁷¹ Kam, *Makâleler-Edebî, Fikrî Tahlil ve Tenkidler*, 210.

¹⁷² Kam, *Makâleler-Edebî, Fikrî Tahlil ve Tenkidler*, 211.

¹⁷³ Kam, *Makâleler-Edebî, Fikrî Tahlil ve Tenkidler*, 237.

¹⁷⁴ Kam, *Makâleler-Edebî, Fikrî Tahlil ve Tenkidler*, 292.

¹⁷⁵ Kam, *Makâleler-Edebî, Fikrî Tahlil ve Tenkidler*, 308.

¹⁷⁶ Kam, *Makâleler-Edebî, Fikrî Tahlil ve Tenkidler*, 309-311.

“Ey Yüce Rabbim! Bu kâinat artık senin yüceliğini ve büyüklüğünü takdir edemeyecek kadar kocamış bir mağluptur.” şuuruyla Yüce Yaraticının zâtının yüceliğine ve büyüklüğüne dikkat çekmektedir.¹⁷⁷

2.2.3.6. İnkâr Psikolojisi

Ferit Kam, imanı fitrî, yüce bir şey ve Allah’ın insanlara verdiği en kıymetli pahada en ağır bir cevher olarak tanımlamaktadır. Fıtratı bozulmamış bir adam tam içtenlikle İslam’ı kabul eder. Beş vakit abdest alırken “Allah’a hamdolsun ki İslam dini üzereyim”¹⁷⁸ der. Sözün başlangıcı yaratıcısına teşekkür. Aman Yâ Rab, diyor. Sen bana öyle bir nimet ihsân ettin ki, buna karşı nasıl hamd ü sena edeceğimi bilmiyorum. Her vesileden istifadeyle dinini kuvvetlendirmeye şükrünü eda etmeye çalışıyor, Yüce Allah’a her dakika bin kere şükretmemiz gerekiyor. İnkârı bir hastalığa benzeten Kam, kişi nasıl vebâdan kaçırıyorsa inkârdan da öyle kaçması gerektiğini söyler. Veba, bu geçici hayatı sona erdirirken inkâr öteki ebedi hayatını berbat eder. Rabbim kalplerimizi eğiltme¹⁷⁹

İslam’a “suht-i ayn; kızgın ve nefret dolu bir gözle bakanlar vardır. Herkesin dili, gördüğü ve gücünün yettiği ölçüde hak ve hakikati söylemek ile sorumludur. Eğer bir yerde tevhit inancı yoksa şirkin ortaya çıkması hayrın etkisini götürür. Kişi bir şeye kızgın ve nefret dolu bir gözle bakarsa o şeyin güzelliğinin hepsi gözünde kabahate dönüşür. Örneğin; Yüce yaratıcı, yaratılmışların en şerefliisi olmak üzere yarattığı insan,” *Andolsun ki: biz Ademoğullarını üstün kıldık*”¹⁸⁰ ayetiyle değeri olan bir varlıktır. *Allah birdir; ezeli ilmi, küllî ve cüz’iyi kuşatıcıdır. İlminden hariç bir şey yoktur. O, onların önlerindeki (geleceklerini) arkalarındakini (geçmiştekilerini) de bilir.*”¹⁸¹ “Onun ilminden hiçbir şeyi kimse bilgisi içine sığdıramaz”¹⁸² Her şey zıddıyla meydana çıkar. Allah ise böyle değildir; O’nun zıddı yoktur.”¹⁸³ Hz. Ali (r.a)’ ya “Tevhid nedir?” diye sormuşlar “Kalbine zât-ı ulûhiyyet hakkında ne gibi bir fikir

¹⁷⁷ Kam, *Makâleler-Edebî, Fikrî Tahlil ve Tenkidler*, 313.

¹⁷⁸ Kam, *Ayasofya Konuşmaları*, 32.

¹⁷⁹ Al-i İmran, 3/8.

¹⁸⁰ İsra, 17/70.

¹⁸¹ Taha, 20/110.

¹⁸² Bakara, 2/255.

¹⁸³ Kam, *Ayasofya Konuşmaları*, 96.

*gelirse onun gayridir.”¹⁸⁴ cevabını vermiştir. Kişi yaratıcıyı yaratılmış bir kişiye benzetirse müşebbihe¹⁸⁵, O’nun yok olduğuna inanırsa muattıla¹⁸⁶-ateist¹⁸⁷ grubuna katılanlardan olur. Kalenderîler¹⁸⁸den birinin dediği gibi Allah bu değil, şu değil, yerde değil, gökte değil... dersin kafir olursun. Fakat yaratıcı vardır. Ben onu idrak etmekten acizim derse o zaman gerçek mü’min olur. Hazret-i Mevlâna diyor ki; *Aklından geçen her şey Allah’ın gayridir. Kalbine gelen değil, sûret itibariyle kalbine gelmeyen ne ise Allah odur.”**

Her neyi düşünürsen fâni’dir;

O ki düşünemediğin, o Huda’dır.”¹⁸⁹

“Alemin cevheri içinde gizli olan bir varlık” gibi cümlelerde vardır. Filozof Spinoza (ö.1677) da Yüce Allah’a yaratıcı tabiat, kâinata da “yaratılmış tabiat” demişlerdir. Stoacılar ise alemin ruhu olduğunu ifade etmiştir. Bu düşüncelerin hepsinde âlemin birlik ilkesi vardır. Mesele dalda değil köktedir. Asl’a nisbeten fûrû’da ağacın dalları gibidir. Cenab-ı Hak şöyle buyurmuştur. “Siz düşmanınıza karşı elinizde geldiği kadar kuvvetin hepsini hazırlayınız.”¹⁹⁰ Dini korumak en büyük ve önemli cihaddır. Bir şeyi hakkında konuşmak için o şeyi bilmek lâzımdır. Yüce Yaratıcı her eserin elde edilmesini bir sebebe bağlı kılmıştır. Dinin ne olduğu anlamak için önce hükümlerini bilmek gerekir. Yüce Yaratıcı isteseydi ruhları bedene muhtaç olmadan da

¹⁸⁴ Kam, *Ayasofya Konuşmaları*, 96.

¹⁸⁵ “Allah’ı yaratıklara veya yaratıkları Allah’a benzeten yahut bu sonuçları doğurduğu ileri sürülen inançları benimseyenleri ifade eder.” Yusuf Şevki Yavuz, “Müşebbihe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006), 32/156-158.

¹⁸⁶ “İlk dönemlerde Allah’ın zâtını sıfatlardan soyutlayanları ifade eden muattıla daha sonraları Allah’ın varlığını tanımayan, tabiatın yaratıcının tasarrufundan bağımsız varlığını sürdürdüğünü ileri sürenler için de kullanılmıştır.” Mustafa Sinanoğlu, “Muattıla”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020), 30/329-330.

¹⁸⁷ “İlhâd terimi, son dönem Müslüman yazarları tarafından İslâm kültüründeki kavranış şekilleri yanında ateizm karşılığında da kullanılmaktadır. Eski Yunanca’daki theostan türetilmiş olan ateizm (atheism) teorik anlamda Tanrı’nın varlığını reddetmeye, pratik anlamda ise sanki Tanrı yokmuş gibi davranmaya götüren görüş olarak değerlendirilebilir.” Kenan Gürsoy, “İlhâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000), 22/96-98.

¹⁸⁸ “Dünyayı ve dünyevî değerleri umursamayan, içinde yaşadıkları toplumun, toplumsal düzenin inanç ve geleneklerine karşı çıkan, bunu kılık kıyafet, tutum ve davranışlarıyla gündelik hayatlarına da yansıtan sûfilere kalender, bunların temsil ettiği tasavvufi zümrelere de genel olarak kalenderiyye veya kalenderîlik adı verilmiştir.” Nihat Azamat, “Kalenderiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001), 24/253-256.

¹⁸⁹ Kam, *Ayasofya Konuşmaları*, 97.

¹⁹⁰ Enfal, 8/60.

yaratabilirdi. Ruhların kemâle ulaşmasını cisimlerdeki tasarruf, değişiklik ve harekete bağlı kılmış. Ruh bütün tasavvurlarını cisimler yardımıyla vücûda getirir. Mesela lezzet denilen bir vicdani iştir. Bunu duymak için lezzetli bir şeyi ağza almak şarttır. Kişi bu fiili yerine getirmediğçe o lezzeti duymanın ya da hissetmenin ihtimali olmayacağını üzerinden de değerlendirme yapar.

2.2.3.7. İlahi Birlik

Cenab-ı Hak, Kur'an-ı Kerim'de buyuruyor ki, Sizin Allah'ınız birdir. Ondan başka ilah, ibâdete lâıyk hiçbir mâbud yoktur. Hakiki mâbud odur. Hem Rahman hem Rahîm'dir.¹⁹¹ Ebu Hanîfe (ö.150/767) Fıkhu'l-Ekber'inde Allah'ın birliği sayı bakımından olmadığını ilim açısından her sayılanın sınırlı olacağını Yüce Allah'ın sayıların sınırına girmekten münezze ve yüce olduğunu ifade etmiştir¹⁹². Allah'ın birliği demek, ortağı ve benzeri yok anlamına gelir. Yüce Yaratıcı bizim idrakımızın yetişemeyeceği şeyleri bizim anlayacağımız şekilde iletmiştir. İnsanın helâk olmasına neden olan iki şey vardır; inkâr ve kibirlenme.¹⁹³ İnkâr olmayınca imanın kıymeti anlaşılmamaktadır.¹⁹⁴ Hakikate kendisini kapatan insan güneş ışığından yararlanabilir mi? Güneşin varlığına ancak sıcaklığıyla hükmedilir. Kur'an okurken sadece harfleri ve zarflarında kalanlara bakınca sadece kelimelerden başka bir şey göremezler. Kur'an'dan etkilenmek için iman ve edep gereklidir.¹⁹⁵ Yüce Yaratıcı bizim idrakımızda anlaşılın diye bazı örnekler getirir. İnsanın özü nedir? Cisminle mi insan yoksa ruhunla mı? Sen nesin? Neden Cenab-ı Hakk'ın tebliğine karşı çıkıyorsun. İnsan cismi itibariyle değil insanlığı itibariyle cismani alem ve mekâna sığmaz. İnsanda cevher vardır ki o sonsuzlukları da içine almıştır. İnsanın değerli olması bundandır. İnsan en büyük âlemdir.¹⁹⁶ “Eğer Allah resûl göndermemiş olsaydı, akıl sahiplerinden olan mahlukât, yani insanlar üzerine marîfetullâh, bulmak vacib olurdu.”¹⁹⁷ Âlemde

¹⁹¹ Bakara ,2/163.

¹⁹² Ebû Hanîfe, *İslâm İnancına Dair 5 Temel Eser: Fıkhu'l-Ekber* (İstanbul: Muallim Neşriyat, 2019), 1-11.

¹⁹³ Kam, *Ayasofya Konuşmaları*, 72-73.

¹⁹⁴ Kam, *Ayasofya Konuşmaları*, 75.

¹⁹⁵ Kam, *Ayasofya Konuşmaları*, 76-77.

¹⁹⁶ Kam, *Ayasofya Konuşmaları*, 81-82.

¹⁹⁷ Kam, *Ayasofya Konuşmaları*, 85.

her şeyin cüzlerinin her biri Allah'ı bilir; yaratılışımıza göre onu tevhid eder ve yüceltir. Onu hamd ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur."¹⁹⁸

2.2.3.8. Yaratıcı Zât Düşüncesi

*"Sizin Allah'ınız birdir... Rahman ve rahîm olan O'ndan başka ilâh yoktur."*¹⁹⁹

Yüce Allah kendi varlığını inanan kimselere apaçık ayetlerle bildirmektedir. Mü'min olanların kendisiyle yetindiği ulûhiyyet düşüncesi, bazı düşünürlerin inancına göre insanın fitratında mevcuttur. Bu garîzî- insiyakî bir düşüncedir. İnsiyâk, insanlar ve hayvanların amacının bilinç olmaksızın aynı araçları kullanmak suretiyle bazı fiillere yönelten meyillerdir. Mesela; çocuğun doğar doğmaz annesinin memesini emmesi, arının kovanın gündüz vaktinde malûm olan tarzda yuva yapması bu meyillerin sonucudur. Garize, ledûnnî'dir; yani insan ve hayvan beraber doğar. Terbiyeden önce, kör aynı şekilde değişmeyendir.²⁰⁰

2.2.3.9. İnsiyâkî (Fitrî) Fikirler

İnsanla beraber bazı fikirler doğuştan gelmektedir. Bu fikirlere fitrî, insiyakî ya da cibilli fikirler de denilmektedir. Ulûhiyyet fikri, ruh, güzellik gibi. Bu fikirlerden ilk defa söz eden Descartes'dir. Bazı gruplar onun bu düşüncesine karşı çıkmışlardır. Descartes bazı ailelerin cömertlik vb. huylara yatkınlıkları vardır. Ailenin bazı üyelerine ırsî olarak geçmektedir²⁰¹. İmam-ı Azâm'dan rivayet edildiğine göre, Yüce Allah (c.c.) peygamber göndermemiş olsa bile zâtı ulûhiyyeti akıl ile bilmek vaciptir. Bazıları da *"Biz peygamber göndermedikçe azap etmeyiz"*²⁰² ayeti kerimesini söyleyerek başka türlü düşünmüşlerdir. Yüce Allah Kur'an'da kendi ilahi varlığından haberdar edip bize cömertçe ihsan ve nimetlerinden bahsetmektedirler. Ezelî iman edenler ne insiyâkî ne de fitrî bir delil arar.²⁰³

¹⁹⁸ İsrâ ,17/44.

¹⁹⁹ Bakara ,2/163.

²⁰⁰ Kam, *Ayasofya Konuşmaları*, 99.

²⁰¹ Kam, *Ayasofya Konuşmaları*, 104-105.

²⁰² İsrâ ,17/106.

²⁰³ Kam, *Ayasofya Konuşmaları*, 105-106.

2.2.4. Allah'ın Sıfatları

Geleneksel teoloji âlemine göre yaratıcı zât, iki türlü sıfatla nitelendirilir. Metafizik ve ahlakî sıfatlar. Yaratıcının mutlak mevcut ve sonsuz olması metafizik sıfatlar ile alakalıdır. Allah'ın sıfatları vahdaniyet/birlik, değişmezlik, besâtet/yalın olma, sonsuzluk/sınırsızlıktır. Allah birdir. İki sonsuz varlık olsaydı biri diğerine sınırlardı. Değişmezdir mükemmeliyeti fazla veya noksan kabul edemez. Ebedi, öncesi ve sonrası olmayan, zaman sürerlilikten münezzehtir. Mekândan münezzehtir olandır²⁰⁴. Leibniz yaratıcı zât'ın bütün ahlakî sıfatlarını üç başlıkta toplamıştır.

1.Kudret (Faaliyetin mutlak kemâli)

2.Hikmet (ilmin mutlak kemâli)

3.Cömertlik (Muhabbetin mutlak kemâli)²⁰⁵

Burada Allah'ın sıfatları çerçevesinde ortaya çıkan bazı fikirlere değinmek gerekir. Bunlardan biri panteizmdir. Yaratıcı zât, evrensel bir cevher yani diğer var olanların kendisinin nitelikleri olan küllî varlığıdır. Onda ne şuur ne de irade vardır. Stoacılar göre Yaratıcı zât ile kâinat, varlığın iki farklı sûret altında düşünülmesinden başka bir şey değildir. Madde olan kâinata düzen ve hareket kuvvet Yaratıcı zât'dır. Kuvvet ile maddenin birbirinden ayrılması mümkün değildir. Yaratıcı zâtın metafizik sıfatlarını kabul eder; fakat ahlâkî niteliklerini red yoluna giderek Yüce Yaratıcı mutlak ve sonsuz olarak göstermekle zâtı bakımından sonlu ve izafî olan tabiatını birleştirmişlerdir. Oysaki Yaratıcı zât, eşyanın cevheri değil eşyanın cevherinin sebebi ve illetidir.²⁰⁶

Panteizm alanına dair ilk gelişmelerden bahsetmek için Doğu'daki Hint ve Yunan felsefî gelişmelerine bakmak gerekir. Hindistan'da Vedanta, Samkhya, Veîşeshika ve Nyoya isimli dört tane felsefî ekol bulunmaktadır. Vedanta ve Samkhya metafizik ekollerden bahsetmektedir. Nyoya bir münazara ekolüdür. Vayseyika kâinatın bölünemeyenden parçalarından (cüz-i lâ-yetecezzâ) meydana geldiği kabul edecek kendi özel konularına maddelerinden girer.²⁰⁷ Vedanta kitaplarında yazan illet-

²⁰⁴ Kam, *Metafizik*, 116-117.

²⁰⁵ Kam, *Metafizik*, 118.

²⁰⁶ Kam, *Metafizik*, 119.

²⁰⁷ Kam, *Vahdet-i Vücûd*, 30.

i ûlâ çoğalmak istedi ve çoğaldı. Kâinat Brahmandan ibarettir. Çünkü ondan zuhur, onunla tekâmül eder ve ona döner. Bunun için Brahma'ya tapmak gerekir. Bu cümleler panteizmden başka bir şey değildir.²⁰⁸ Yunan felsefesinde panteizmin esası genel olarak var ise de İyonya ve Helen ekollerinde net değildir. Bu durumun ortaya çıkmasında iki temel olan mütenâhî-nâmütenâhî (sonluluk- sonsuzluk) fikirlerinin açık şekilde ortaya konulmuş olması gerekirdi. İyonya ekolünde sadece tabiat alanına ve onda ortaya çıkan olaylar incelenip dikkate alınmış; sonlu ve mutlak varlık konuları münakaşa için ortaya konmamıştır.

Helen ekolünde bunun aksine soyutlama (tecrîd) konusunda ileri gidilerek mutlak varlık alanına ilgili fikirleri tartışılır. Bu ekolde sonluluk alanına bir daha dönülmez. Heraklit (ö.475)'in düşüncesinde sonsuzluk düşüncesi büsbütün yok değildi. Onda geçerli olan felsefe eşyanın sonsuz bir harekete ve sonucuna sürekli bir değişikliğe uyması olduğu düşüncesi idi.²⁰⁹ İskenderiye ekolünün söyledikleri tamamı tasavvufi idi. Bu okulun temel hareket noktası “mutlak birlik”tir. Bu birlik anlayışında bir çokluk esası görüyorlardı. Varlık derecelerinin hepsinde gizlenen sonsuzun sonluda Yüce Yaratıcının insanda ve tabiatta açığa çıkmasında esas olan zorunlu kanun kabul ederek şöyle demiştir. Eşyanın kaynağı ve meydana gelişini bilen o “asl” olup, cem makamında âlemden hakikatin müşahedesi anında ise kendisinden ibaret olan vahdettir. (Birliktir.) Vahdet, çokluğa yönelmekle her şeyi meydana getirir. Kendisi her şey olur. Fakat her türlü şaibeden, her türlü hareketten uzak olduğu için ezelî hüviyetini muhafaza eder. Yaratılmışların silsilesi en değersizinden başlar ve en sonunda hepsi Allah'ta son bulur.²¹⁰

Avrupa'ya bakıldığında deizm tarihi durumuyla ilgili şunlar söylenebilir. İskenderiye medresesinden sonra felsefe çökmeye yüz tutmuş, Descartes döneminde panteizm tekrar ortaya çıkmıştır. Spinoza (ö. 677) ile Hegel (ö. 1831) bu anlayış mümkün olan en ileri kemâ derecesine ulaştırmaya çalışmışlardır.²¹¹ Descartes, cismanî alemi yalnız bir hayyıza, aklanî âlemi ise yalnız bir idea derecesine indirdi. Vahdete ulaşma arzusu ve diğer sebepler hayyız ile düşünceyi ortak bir kurala

²⁰⁸ Kam, *Vahdet-i Vücûd*, 32.

²⁰⁹ Kam, *Vahdet-i Vücûd*, 33.

²¹⁰ Kam, *Vahdet-i Vücûd*, 36.

²¹¹ Kam, *Vahdet-i Vücûd*, 38.

yerleştirme arzusu uyandırdı. Bu ortak ilke, varlık veya cevher olup hayyız ile düşünce onun ezeli ve zaruri iki şeklinden ibarettir. Descartes'in bütün öğrencileri ve onu takip eden kişiler bu düşünceye bağlandılar. Bunların içinden bu fikri en çok geliştiren Malebranche (ö. 1715) ile Spinoza (ö. 677) olmuştur. ²¹² Malebranche'in anlayışına göre âlemde sadece bir kâdir ve müessir illet vardır o da Cenâb-ı Hakk'tır." İkinci derece illetler denilen nedenler ise kuru bir isimden bizatihi hareketten acizdirler. İnfial (etki kabul ediş/ kabiliyeti ile mümeyyiz bulunan uzantılardan başka bir şey olamazlar.²¹³ Onun görüşüne göre açık ve kesin olarak bildiğimiz bir şey varsa o da Cenâb-ı Hak'tır. Diğer şeyler O'nun zâtıyla ve O'nun zâtında tasavvur olunabilir. Muhabbete layık olan ancak O'dur. Başka şeylerin asla kıymeti ve ehemmiyeti yoktur. Sonuç olarak bütün kemâl ve gerçeklikleri Malebranche'ye kâinatta tecelli eden bir Hayy taşmasını Cenâb-ı Hakk'ın zâtında bulmaktadır. Böylece mistisizm denilen tasavvuf anlayışta karar kılmıştır.²¹⁴

Spinoza'ya gelince temel noktası cevher kavramıdır. Cevhere bizatihi var olan varlık anlamını vermektedir. Cevher kavramından sıfatlar ve arazlar düşüncesini çıkarmaktadır. Ona göre cevher demek sonsuz varlık demektir. Sonsuz varlığın sonsuz varlık suretleri yahut sıfatı olması gerekir. İnsanlar kendilerinde bulunan acizlik sebebiyle sonu olmayan bu sıfatlardan yalnız ikisini idrak edebilirler. Bunlar da "sonu olmayan akıl" ile sonu olmayan boyuttur. ²¹⁵ Spinoza, Cenâb-ı Hakkın idrak ve irade sıfatlarına sahip olmasını ret ederek Tabiat-ı tabia'nın uluhiyyet düşüncesi içine alamayacağını, böyle düşünüldüğü takdirde Cenâb-ı vâcibü'l vücûd'un nefsi şuuruna sahip olamayacağını ²¹⁶ söyledikten sonra "*Etika*" adlı eserinde de şöyle diyor: "Cenab-ı Hakk manevi bir aşk ile kendi kendini sever." Spinoza manevi aşktan bahsetmektedir. İnsanların Yüce Yaratıcı 'ya karşı sevgi ve muhabbetlerini, O'nun insanlara olan sonsuz muhabbetlerini ortaya çıkmasının sonucudur. Ruhlar kardeşir. İnsanî ruh, ancak bu muhabbet sayesinde, hür, mesut kendi lâhutî asıl gibi bedi ve ölümsüzdür.²¹⁷

²¹² Kam, *Vahdet-i Vücûd*, 38.

²¹³ Kam, *Vahdet-i Vücûd*, 38.

²¹⁴ Kam, *Vahdet-i Vücûd*, 39.

²¹⁵ Kam, *Vahdet-i Vücûd*, 40.

²¹⁶ Kam, *Vahdet-i Vücûd*, 40-41.

²¹⁷ Kam, *Vahdet-i Vücûd*, 42.

Yunanca kelime olan panteizm biri “pon” diğeri “teos” olan kelimelerin birleşiminden ortaya çıkmıştır. “Pan” istiğrak edatı “teos” ile Cenab-ı Hâk anlamına gelmektedir. Edat sonuna “izm” ekini alarak felsefî anlayışının adını almıştır.²¹⁸ Kâmûs-ı Fransevî’de panteizm kelimesi şöyle izah edilmiştir. “Her şeyin, Hâlık-ı Zülcelâl’den bir parça olduğuna yahut Allah’ın bütün kâinatın ruhu makamında bulunduğu inanmaktan ibaret olan Sûfilerin fikir ve anlayışı işrakî felsefe (hikmet-i işrâkıyye) vahdet-i mutlaka (mutlak birlik) Arapça sözlüğünde bu kelimedden sonra şu izah yer almaktadır. “İlah birdir, o da bütün kâinattır” fikrinde olanların yolu mezhebi”. Fransızca sözlüklerde panteizm kelimesi Cenab-ı Hak ile yaratılmışların “Mutlak varlığın bir diğerinden ayrılmasına imkân bulunmayan iki ayrı şekilde olarak bakan dini-felsefî görüştür. Bu sözcük “vücûdiyye” ile de ifade edilebilir. Şüphesiz “Heme-ost” (Her şey O’dur) cümlesinin anlamıyla panteizm kelimesi arasında mana olarak bir fark yoktur. Bu konuda farklı görüşe sahip gruplar vardır. Bazı kesimlere göre panteizmin esası nâmütenâhînin, mütenâhide, Cenab-ı Hakkın tabiat indimacından²¹⁹ ibarettir.” Bazıları ise bunun tam tersini savunarak “Panteizm sonlunun sonsuzda, tabiatın Cenâb-ı Hak’ta fânî (yok) olmasıdır.” derler. Mevcûdat hakkında iki temel fikre ulaşılabilir. Mütenâhi²²⁰ ve namütenâhi²²¹, mahiyeti itibarıyla iki ayrı varlık tamamen zıddı olarak ortaya çıkmaktadır. Biri değişen, zaman ve mekânla sınırlı, varlığını sürdürebilmesi için başka bir şeye ihtiyacı olan, daima yok olmaya mahkûm olandır. Ezelî, ebedî, değişimden uzak bir varlık vardır ki o ezelî hakikatlerin yeridir.²²²

Âlemde birbirinin zıddı olarak iki türlü vücûd görülmektedir. Hudus-kıdem, hareket-sükûn, kemâl-noksan, mutlak-mukayyed gibi... Felsefecilerin bazıları bunlardan birini yok sayarak “Var olan ancak sonsuzdur. O bir kere tasavvur edildikten sonra artık inkâr olunamaz. Vücûd onunla kâim, daha doğrusu ondan ibarettir. Ondan gayri ne varsa hiç içinde bir hiçtir.” demişlerdir. Ortaya çıkan bu duruma karşı acaba hangisini kabul etmeliyiz?²²³ Yoksa bu birbirinin zıddı olan iki şey iki müstakil asıl

²¹⁸ Kam, *Vahdet-i Vücûd*, 15.

²¹⁹ “Birbirinin içine geçme, kilitlenme” anlamına gelir. Şemsettin Sâmî, *Kâmûs-i Türki* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1317), 176.

²²⁰ “Sona ermek, bitmek; sınırlı olmak” anlamına gelir. İlhan Kutluer, “Mütenâhi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006), 32/193-195.

²²¹ “Sınırsız ve sonsuz olmak” anlamına gelir. Kutluer, “Mütenâhi”, 32/193-195.

²²² Kam, *Vahdet-i Vücûd*, 17.

²²³ Kam, *Vahdet-i Vücûd*, 18-20.

olarak mı kabul etmeliyiz. Konunun bu şekilde halledilmesine gidenler dinler tarihinde (Maniheizm) mâni mezhebi felsefe tarihinde ise (düalizm-ikicilik-seneviyye adı verilir.) Seneviyye ekolü Aristo (ö.322) mesleğinin temelini oluşturur. Aristo'ya göre ayrı ayrı iki âlem vardır. Birincisi tabiattır ki ayırt edici özelliği harekettir. Diğer salt akıl (akl-ı kül) âlemin ki ayırıcı özelliği sükündür. İnsan aklının en zorunlu ihtiyaçlardan birisi birlik fikridir. Seneviyye'nin bu görüşü buna terstir. İnsan aklı vahdete aşık, sanki gizli bir ses daima insanın vicdanına, gönül kulağına şöyle seslenmektedir;" Vahdet, akıl ve eşyanın en yüce kanunudur."²²⁴ Sonlu boyutu (bu'du) tasavvur etmeden sonsuz boyutu tasavvur etmek mümkün olmadığı gibi aksi de böyledir. İmtidâd-ı zamanîyi inceleyelim. Sınırlı olan zamanî uzanımı kendisinin daha kapsamlı bir zaman uzanımını tasavvur etmeyi gerektirir. Sınırlı uzanımları hepsi kıdem, ezel, ebedî düşüncelerini akla getirmektedir. Zaman uzanımını yok sayacak olursak ebedîyetin ve ezeliyetin ne olduğunu bilemeyiz. Ebediyet mücerret anlamdan öteye gidememektedir. Çünkü insan zihni mutlak ebediyeti tasavvur etmekten acizdir. Âlemde müessirsiz bir eserin, arazdan arî (ilineksiz) bir cevherin varlığı mümkün olmadığı görülür.²²⁵ Sonlu diye adlandırdığımız şey; imtidad-ı mekânî, imtidâd-ı zamanî, hareket yani tabiat; sonsuz diye adlandırılır. Şey ise mutlak illet ezeliyet, sonsuz cevher, yani Cenab-ı Hak demektir.²²⁶ Avrupa'dan, Doğu'dan, Yunanistan'dan alınmış olmasıyla panteizmin sayısız çeşitleri mevcuttur. Alimler ve araştırmacılar dört türlü panteizm çeşidini kabul etmektedirler. Revâkıyyûn (Stoacılar), İskenderiye okulu, Spinoza ve Hegel'in düşünce tarzlarıdır.²²⁷

1.Revâkıyyun (Stoacılık)

Var olan her şeyin dünyada maddi-cismani olduğunu kabul ederler. Sonsuzluk düşüncesini tamamen reddetmekle birlikte onlara göre varlık akla karşı tecellisi yönünden aklî, hisse karşı tecellisi itibariyle de maddidir. Kâinat gözle görülen edilgen, bir vücûddan meydana gelmiş cismanî bir organizma ile görülmeyen aktif bir ruhtan

²²⁴ Kam, *Vahdet-i Vücûd*, 20.

²²⁵ Kam, *Vahdet-i Vücûd*, 21.

²²⁶ Kam, *Vahdet-i Vücûd*, 20.

²²⁷ Kam, *Vahdet-i Vücûd*, 23.

oluşturulmuştur. Bu ruh âlemin her cüz'ine nüfuz edici ve her parçasına hakimdir. Varlığın temeli budur. Varlık ondan ortaya çıkar ve tekrar ona döner.²²⁸

2.İskenderiyye

Cenab-ı Hakka önce vücûd, ikinci olarak akıl, üçüncü olarak da kudret nispet ediliyordu. Akıl, kudret ve hayattan öncelikli, her türlü nitelikten uzak duran vücûdu ise akıldan öne alıyorlardı. Kâinat İlahî gerçeklik vechiyle bir düzen kabul edilen şهادet âleminde Hakk'ın sûretidir. Âlem ondan açığa çıkan olaylara bakılacak olursa hepsinin bir gölgeden ibaret olduğu yalancı bir gösteriden başka bir şey olmadığı görülür. Âlemin ötesinde başkalaşmayan ve kâinatın asılların temeli olan akıllar vardır. Bunların varlıkları yoktur. Hepsi Yüce Yaratıcı ile var olan ezeli ve değişmez olan hakiki varlık idrakın dışında zâtı vahdeti ile müteayyindir. İlim hakkındaki bakış açısı ruhun kuvvetleri bu düzen üzerinedir. İlmin ilk derecesi his/duyu, ikinci derecesi akıl, üçüncü derecesi keşiftir. İnsan zihninde derece ve sıralanışı şöyledir; His, hayal, idrak, aşk. Gerçeklik akılda ortaya çıkan, aşk insanı Allah'a ulaştıran yollardan bir tanesidir. Ruh cezbelerin etkisiyle nefsi bilinçten ayrılıp Cenab-ı Hak'ta fânî olandır.²²⁹

3.Spinoza-Hegel

Felsefe anlayışları birbirinin aynısıdır. Hegel'in fikir dediğine Spinoza cevher ismini vermiştir.²³⁰ Her şey düşüncelerden ortaya çıkmakta ve yine ona dönmektir. Panteizmin amacı birlik(vahdet), yani sonsuz ile sonluyu Cenab-ı Hak ile tabiatı “tek hakikat” haline getirmektir. Böyle önemli bir işi kim takdir etmek istemez ki? Ancak kâinat bir gerçeklik olarak kabul edebilecek olursa İlâhi hakikatin kuvveti azalmış olacak, Yüce Yaratıcı için bir vücûd ispat edildiğinde ise şهادet âlemi bir “hiç” menzillerine indirilmiş olacağından panteizm, birbirine uyuşmayan bu iki şık arasında hayret içinde kalmaktadır. İnsanların, Yüce Yaratıcının varlığına inandıkları sıfatların en muazzamı idraktır. Âlemi dolduran yaratılmışlar içinde bilen varlıkları en açık, en keskin bir şekilde bilinip anlaşılanlar, yaratılmışlarda idrak gücüne sahip olandır.²³¹

²²⁸ Kam, *Vahdet-i Vücûd*, 23.

²²⁹ Kam, *Vahdet-i Vücûd*, 23-24.

²³⁰ Kam, *Vahdet-i Vücûd*, 24.

²³¹ Kam, *Vahdet-i Vücûd*, 27.

Panteizm şu şekilde eleştirilmiştir: Plotinus (ö.270) savunduğu “vahdet”te ezeli bir taayyünler kaynağı bulmakta Spinoza (ö.1677) ise cevherden araz, arazdan sûret çıkarmaktadır. Hegel ise düşüncesinin bütün tekâmül safhalarını kendinden toplayan bir zuhur ve inkişaf kabiliyetine, gayet basit düzenli bir kanun sonucu olan tabîi zarûrî bir harekete bağlamaktadır.²³² Spinoza âlemin cevher, araz, sûret denilen üç unsurdan meydana gelmesinin mümkün olduğunu iddia etmektedir. İnsanın en güçlü duyusu kendi hakikatidir. Öyleyse Spinoza’nın kuracağı âlemde şahsî taayyünün gösterdiği “ben” kelimesinin nefs-i nâtikanın yerini incelediğimiz acaba nefs-i natikâ cevher midir? Hayır, çünkü cevher kendi kendine kaim olan sonsuz bir varlıktır. Peki araz mıdır? Araz da değildir. Çünkü arazdan sonsuz, nâmütenâhidir. O zaman nefsi nâtika “sûret” demektir. Bu da kabul edilecek bir görüş değildir.²³³ Nefs-i nâtika olsa olsa bir sûretler mecmuası, bir şekiller bütünü olabilir. Böyle bir sûret koleksiyonu ile mücerret (soyut) anlamdan başka bir şey olamaz.²³⁴ Spinoza, metafizik alanın insanda var olduğu tasavvur edilen iradeye tamamen zıt olan bu irade ancak Cenâb-ı Hak’ta bulunur. “Cenab-ı Hakk, İlâhi hakikatin ayrılmaz bir parçası olan en mükemmel gereklere göre fiillerini icra ederler. Fakat bu gereklilik zaruri bir manayı da içine alır. İnsanlara onlar da Cenâb-ı Hakk’ın İlâhi hakikatinde taayyün eden en mükemmel gerekin üzerine kurulmuş olmakla beraber pek o kadar mükemmel olmayan diğer bir iktiza göre hareket ederler; şu hâlde irade ister Spinoza ister bütün insanlar tarafından verilen mana verilsin sonuç itibariyle insanlar ve diğer yaratılmışlarda asla bir irade sıfatının olmadığı anlamı çıkmaktadır.”²³⁵

Vahdet-i Vücûdu savunan mutasavvıfların görüşleri ise şöyledir: İnsan hakikati arama ve bulma isteğiyle yaratılmıştır. Gerçeği idrak ve inceleme yeteneği bulunmaktadır. İster hak dine inansın ister mensuh bir dine inansın fitrat itibariyle hakikati görmeye âşık olduğundan daima onun arkasından koşar.²³⁶ Bu meselede savunulacak olan deliller bazı düşüncelere göre tabîi olarak retorik (ikna etme özelliği olma) derecesini geçemez. “Vürûdü’l-imdat, bi hasebi’l-isti’dat” sözünün (gelen yardım kabiliyetine göre gelir.) ihtira ettiği gerçek burada da tesirini göstermektedir.

²³² Kam, *Vahdet-i Vücûd*, 46.

²³³ Kam, *Vahdet-i Vücûd*, 47.

²³⁴ Kam, *Vahdet-i Vücûd*, 47.

²³⁵ Kam, *Vahdet-i Vücûd*, 48.

²³⁶ Kam, *Vahdet-i Vücûd*, 53.

Her şeyden önce kabiliyet şarttır. Yerde kabiliyet olmadıktan sonra çekilen emeklerin hepsi heba olup gitmektedir. Arifler şöyle demektedir; Zâtî vahdet konusunda herkesin nazar görüşü yetenek ve kabiliyetinden ileri gidemez. Avam her şeyi kabuktan ibaret görür, havas bakar kabuk ile özü birlikte görür. Yalnız kabuğu gören hayvan mertebesinde kalır, kabuk ile özü birlikte gören insan derecesine yükselir. Yalnız özü gören rabbânî olur.²³⁷ Hakikate uçmak için kanatların biri budur. Fakat tek kanat yeterli değildir. Kanadın biri tevhit ise diğeri tasdiktir. Mülhid ile mü'minin bazı noktalarda fikri ve nazari planla beraber olmaları her zaman mümkündür. Panteizm olsun vahdet-i vücûd olsun her ikisinin de araştırma amacı Yüce Yaratıcı bulmaktan ibarettir. Bu iki şeyin şekil ve sûret yönünden benzerlikleri olduğu gibi manevi yönden farklı oldukları unutulmamalıdır. Bu manevi fark ilhâd ile iman arasındaki farkın aynısıdır.²³⁸ “*Şu tuzlu ve acı, şu ise tatlı.*”²³⁹ Panteizme karşı bazı itirazlar ileri sürülmüştür, bunlar:

Akli çıkarımlarda fikir nazar/teorik akıldan başka rehber bilmeyen bu insanlar tasavvuf için şöyle demektedirler. “Aklın gereklerine tabi olmaktan yüz çevirerek yalnız vicdani-kalbi duygularını seyrü sülûk²⁴⁰ için rehber edinen kimselere özel olan bir yoldur.”²⁴¹ Sufilere göre, insan gereği araştırma sahasında nefsi ayrı tutarak yalnız kalbe dönmeyi ondan kaynaklanan ilhamlara uymadıkça Cenab-ı Hak ile asla manevi bağ kuramaz. Fakat kalbin teveccüh ettiği ve yöneldiği herhangi bir hakikat mutlaka aklın rehberliği sabit olmuştur. Aşk denilen kalbi hâl ruhumuzu eline geçirdiği zaman bütün aklî melekelerimize hâkim olmaktadır. Fakat aşkın kendisinde hakikatleri idrak etme özelliği yoktur.²⁴² Bazı mutasavvıflar kendilerini her türlü dini-ahlakî kayd ve vazifenin dışında görmektedir. Manevi kuvvetine tesir ederek ona çalışmaktan uzaklaştıran ve nefret ettiren meslek ve anlayışlarının hepsinin insanlık açısından reddedilmesi gerekir. Vicdani-kalbî bir his, nefsi bir infial birçok şeylerin tecellisiyle dolu bir başka dünyanın anahtarıdır. Vahdet-i vücûddan bahseden olursa çoğunlukla

²³⁷ Kam, *Vahdet-i Vücûd*, 54.

²³⁸ Kam, *Vahdet-i Vücûd*, 56-57.

²³⁹ Furkan, 25/53.

²⁴⁰ “İnsanı Hakk’a ulaştıran tavır, amel, ibadet, fiil, hareket ve davranış tarzları” anlamına gelir. Süleyman Uludağ, “Sülûk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010), 38/127-128.

²⁴¹ Kam, *Vahdet-i Vücûd*, 59.

²⁴² Kam, *Vahdet-i Vücûd*, 60.

kal vadisidir. Hâl vadisinde ise fikir ve nazar, sahibine veda eder. Hâl erbabı şu kimselerdir:²⁴³

2.2.4.1. Kaza ve Kader

Kader, sözlükte ölçmek, ölçerek, takdir etmek anlamına gelir. Terim anlamı Yüce Allah'ın iradelerini icrâdan, yani ortaya koymadan önce takdir ve tâyin edip ölçmesi anlamındadır. Kelam ilminde kader, ezelden ebede kadar olarak meydana gelecek, olup giden bütün olaylarda ve durumlarda hâkim olan küllî ilâhî hükümdür.²⁴⁴ Ezelde verilen bu ilâhî hükmün, yokluktan fiil haline getirilmesine de “kaza” denir.

Kaza kelimesinin sözlük anlamı hüküm ve karar verme, bir görevi yerine getirmek demektir. Terim anlamı vaktinde yapılmamış dini bir ibadeti sonradan yerine getirmek, bütün varlıklara ve var olanlara nazaran, onların birbirini takip etmesinde Yüce Allah'ın ebedi ve küllî takdiri, kâdılık makamı ve memuriyeti anlamlarına gelir. Kelam ilminde Yüce Allah'ın ezelde takdir ve tâyin ederek ölçüp biçtiği şeylerin zamanı gelince yaratılmasına, oluşmasına denir.²⁴⁵ Kazâ kelimesinin birçok anlamı bulunmaktadır. Asıl anlamı kesmek ve ayırmaktır. Kaza bütün mümkünlerin kâinatın ezeli ilimdeki düzenlenmiş fihristinde varlığı; kader de şartlarının oluşmasından sonra “ayan-özler” inde birer birer görünüşüdür. Kader, zâtı iradenin özel zamanında eşyaya ilişkisi ve binaenaleyh özlerin ahvalinden her halin belli bir zamana ve belli bir sebebe ilgi ve ilişkisi demektir. Kader ezelde olandır, kaza varlığını devam ettirendir. Dünyada birbirine benzeyen iki insan bulmak neredeyse mümkün olamayacağından düşünce yapısı birbirine benzeyen iki insan bulmakta o derece zordur. Hepimiz aynı alemde iken, birini gördüğümüzde “Ne alemdesin?” dememiz de galiba bundan olsa gerek; insanların kalbi de kalıbı da birbirine benzememektedir. Herkesin kaderi farklı. Kiminde elem kiminde sevinç. Herkesin birbirinden çok farklı yaşanmışlıkları var.²⁴⁶ Kaza ve kader konusunda görüşlerin farklılıklarından dolayı mezhepler ortaya

²⁴³ Kam, *Vahdet-i Vücûd*, 61-63.

²⁴⁴ Cihat Tunç, “Kader ve Kaza Hakkında Düşünceler”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1987), 1-12.

²⁴⁵ Tunç, “Kader ve Kaza Hakkında Düşünceler”, 1-12.

²⁴⁶ Kam, *Dini-Felsefî Sohbetler*, 126-127.

çıkıştır. En bilinenleri Mu'tezile ve Cebriyye'dir. Cebr ve kadere inanan din ve felsefi doktrinlere Fatalizm, Determinizm denilmektedir.²⁴⁷

Fatalizm kelimesinin aslı "değişmeyen ezeli kalam" anlamına gelen fatom kelimesidir. Determinizm kelimesi de belirlemek sınırlamak anlamına gelir. Bu iki görüş birbirine benzer gibi görünse de aralarında fark vardır. Fatalistler bütün olayları insani fiilleri olağanüstü güçlerin tesirine dayandırır. Deterministler, diğer hadiseler gibi insani fiillerin maddi ve tabîî müteselsil sebeplerin sonucu olduğunu kabul ederler. Fatalistler de her şeyi olağanüstü bir güce bağlamakta, bundan dolayı takdire karşı tedbirin fayda veremeyeceği bir cebre (zorlayıcı güce) inanmaktadır. Fatalizme göre birinin evi yansa su dökmek fazla görmektedir. Âlemdeki var olan bütün güçler hangi şekil ve biçime girerse girsın fazlalık ve eksiklik kabul etmez.²⁴⁸

Reaksiyon, beynin dışında bazı merkezlerin vücuda getirdiği birtakım irade dışı olan fiiller vardır. Bunlara reaksiyon denir. Birdenbire göze bir şey uzatıldığında irade dışı gözün kapanması gibi. Deterministler maddi şeyler akıl ile bilinebilir olana gerçek cüz'i iradenin İlahî ezeli ilim ile bağdaştırılması mümkün olmadığını, iradenin yokluğunu güçlendiren delillerin en kuvvetlilerinden olmak üzere ileri sürmektedirler. Spinoza, insan sadece iradesini görür; iradesine hâkim olan sebeplerden gafildir. Deterministler, Cebriyeciler gibi insanı cemâd seviyesine indirgemektedirler. Bütün insanlarda cüz'i iradenin konusunun kökeni, insandan ortaya çıkan, sıradan ve basit eylemler değildir.²⁴⁹ Deterministler 'irade üstün gelen sebebe tâbidir' demişlerdir. Fiilin var olması sebebin diğer sebeplerden daha kuvvetli olmasını zorunlu kılmaz; çünkü elde diğer sebeplerden en kuvvetli sebep olmak imkanını kat'i surette kaldıracak sağlam bir senet yoktur. Aslında sebepsiz irade olmaz. Her irade bir sebebin sonucudur, Fakat fiilin meydana gelmesinin başlangıcı olan sebebin mutlaka o fiil için kat'i sebep olduğuna hükmedilemez. Yüce Allah (c.c) işleyeceğimiz eylemleri ezelden bilmesi, cebri gerektirmez.²⁵⁰ Zira ezeli ilmin işleyeceğimiz fiillere ilişkiliği o fiillerin bizden seçimimize bağlı olarak ortaya çıkması ve Yüce Allah (c.c) bizim bir fiili kendi irademizle işleyeceğimizi bilmektedir. Biz o fiili Cenab-ı hak öyle bildiği için

²⁴⁷ Kam, *Dinî-Felsefî Sohbetler*, 128.

²⁴⁸ Kam, *Dinî-Felsefî Sohbetler*, 130.

²⁴⁹ Kam, *Dinî-Felsefî Sohbetler*, 134-135.

²⁵⁰ Kam, *Dinî-Felsefî Sohbetler*, 139-141.

işlemeyiz. Öyle olsaydı bu cebr olurdu. Kaza ve kaderin varlığı naslarla sabittir. İnkârcı olan iman ve İslam dairesinden çıkar. Bu konu mühimdir.²⁵¹ Doğru bir kader anlayışı için ecel, ömür, hayr, şer, afet, hastalık, sağlık, rızık, başarı, başarısızlık, tevekkül gibi bazı kelimelerden yola çıkılarak doğru bir kader anlayışı oluşturulmalıdır.²⁵² Şüphesiz ki Yüce Allah (c.c) kaza ve kaderden değil, emir ve nehyettiklerinden soracaktır. Kaza ve kader konusu “zât” meselesi gibi derinleştirilmesi men edilen konulardandır. İslamiyet’te kaderi inkâr etmek küfür olduğu gibi cebr derecesine aşırıya gitmek ise küfürdür. Eğer kişi hasta olursa doktor çağırması gerekir. Beşerî olarak gücü dahilinde tedbirlere yönelir. İşe yarayan bir etki olmazsa ölür. İşte gerçek Müslüman o zaman kalbi zayıf olanlara özel olan telaş ve manasız ızdıraplara lüzum görmez, insana yakışacak bir metanet ve teslimiyette İlahî kazaya razı olarak “Ney yapalım kader böyleymiş” der. Takdire inanmakla birlikte tedbirden asla vazgeçmez.²⁵³

Yukarıda bahsettiğimiz söz, tedbir bittikten sonra bir emri vâkiye karşı söylenecek son söz olduğundan bu sözü gerçekleşmemiş bir işe karşı ilk söz olmak üzere söylemek uygun olmaz. İnsan kadere itikad ile beraber beşerî tedbirin son noktası, takdirin başlangıcıdır itikadındaymış gibi çalışmalı. Çoğu şeyi kadere ihale etmek, acziyetin delillerindendir.²⁵⁴ Allah kulun o fiili kula verdiği irade ile yapacağını bilmektedir. Allah, kulun o fiili yapacağını ezelden bildiği için, iradenin o fiile bağlı olmadığını, bilgi, bilinene bağlıdır kaidesine uyulduğunda bu konu çözülmektedir.²⁵⁵

2.2.4.2. Hidâyet-Dalâlet

Hidâyet kelimesinin sözlük anlamı “istenilmek, ulaştırarak şeye işaret ki o yol manasındadır. Yol gösteren, kılavuz, anlamına gelen “hâdî” kelimesi bu fiilden türemiş bir kelimedir. Terim anlamı “istenilip arzu edilene ulaştırarak şeye ince bir üslupla ve nezaketle işaret etmektedir.”²⁵⁶ Kişinin istediği yola ulaşması; ona yolu göstermek, ona

²⁵¹ Kam, *Dinî-Felsefî Sohbetler*, 142.

²⁵² Mehmet Ayas, “‘Kader-Kaza’ Kavramının Öğretimi ve Kavram Yanılgıları Üzerine Bir İnceleme”, *Turkish Academic Research Review* 5/3 (2020), 358-380.

²⁵³ Kam, *Dinî-Felsefî Sohbetler*, 147-148.

²⁵⁴ Kam, *Dinî-Felsefî Sohbetler*, 149.

²⁵⁵ Kam, *Dinî-Felsefî Sohbetler*, 149.

²⁵⁶ Cihad Tunç, “İslam Dinine Göre Hidâyet ve Dalalet”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/6 (1989), 25-41.

yolun başına kadar rehberlik etmek ve onu yolun sonuna kadar götürmek vb. yollardan biriyle gerçekleştirilebilir. Bu tariflerde yolu göstermek veya yola kadar götürmek de işaret etmek anlamı vardır. Yolun sonuna kadar götürmeye ise “tevfik” denilmektedir. Bu anlamda hidâyet kelimesi yol göstermek iyi amaçlara mahsustur. Örneğin; hırsıza yol göstermeye hidâyet denmez. Sâffât sûresinin 23. Ayetinde geçen ... “*Onları cehennem yoluna koyun*” şeklinde cümlede geçen (fehdûhum) kelimesi bu cinstendir, hidâyet anlamına gelmemektedir.²⁵⁷

Delâlet kelimesi “Dalle” fiilinden türemiş doğru yoldan sapmak, telef olmak, zâyi olmak anlamlarına gelmektedir. Doğru yolda olmayan birisine yolunu kaybetti veya yolunu şaşırdı denilmektedir. Türkçede delâlet kelimesi için sapmak, sapıklık kelimeleri de kullanılmıştır.²⁵⁸ “Her şey zıddıyla var olur” ilkesinden hareketle dalâlet kelimesi hidâyet kelimesinin zıddıdır. Hidâyet, kişinin doğru yoldan ayrılmayıp bu yolda ilerlemesine devam ederek hedefe ulaşmasıdır. Dalâlet ise yolunu şaşırp kişinin istenilen yere ulaştıracak yoldan çıkmasıdır. Dalâlet insanın zararına olan bir durum olup bazen de gafletten ve şaşkınlıktan ileri gelmektedir.²⁵⁹ Dini terim olarak dalâlet kelimesinin anlamı Yüce Allah’ın ayetleriyle ve peygamberleriyle haber verip, belirleyerek gösterdiği Sırât-ı Müstâkîmden/ apaçık, dosdoğru ve hak yoldan ayrılması ve doğru yolu terk etmesi denmektedir.²⁶⁰ Hidâyet-dalâlet konusu da Allah’ın sıfatlarıyla ilgili konulardandır. Yüce Allah En’am sûresi 6/125. ayetinde “*Bir kimseyi hidayete mazhar etmek, hakkın yolunu iletmek isterse onun göğsünü kalbini İslam’ı kabul etmek için açar. “Allah bir kulunu da sübhani hikmeti gereğince dalâlet düşürmek isterse, İslâm’ın kabulü için göğsünü daraltır.”*²⁶¹ Kul kalbi de ne söylene onu atarsa hakikatler açısından o hakikati bulmaz. İmanı kabule müsait değil, en açık ispatlı en görünür bir İslami gerçeklik kalbine en az on şüphe girer. “*Yüce Allah bazı hakikatleri doğrudan doğruya söylüyor. Onu olduğu gibi kabul edersen, o Allah bir kulunu sapkınlığa nispet etti mi göğsünü daraltır. O kişi artık hiçbir şey kabul etmez. Belki de etmek ister; fakat edemez. İşte bunun gibi; “kimi de saptırmak isterse onun*

²⁵⁷ Tunç, “İslam Dinine Göre Hidâyet ve Dalalet”, 25-41.

²⁵⁸ Tunç, “İslam Dinine Göre Hidâyet ve Dalalet”, 25-41.

²⁵⁹ Tunç, “İslam Dinine Göre Hidâyet ve Dalalet”, 25-41.

²⁶⁰ Tunç, “İslam Dinine Göre Hidâyet ve Dalalet”, 25-41.

²⁶¹ En’am,6/125

göğsünü, sanki göğse yükseliyormuş gibi dar ve sıkıntılı kılar”²⁶² bu İslami hakikat, ona karşı ileri sürülüyor; bu tebliğlerin tamamı ona göğse çıkmak gibi zor ve çetin gelir. Bu teklif o adam için hareketi zorlayıcı bir hareket gibi gayr-i tabiî bir harekettir. Yerçekimi yukarıdan aşağıya çekmekte taşı yukarı attığımızda tabiî hareketine nazaran o hareketi zorlayıcı hareket olur.

Kişi kendi halini bilmekten acizdir. Sonuç cebr ve zorlamaya varır. Kader konusu en anlaşılması zor konulardan biridir. Bu düşüncelerin ehil olmayan insanlar arasında yayılması uygun değildir. Kişiler her türlü yasağı yapar kader böyleymiş der. O da cebriye olmaktadır. Yapamam edemem der ama yaptığı kötülükler esnasında irade düşüncesi aklına gelmez. Örneğin; bir kırmızı kesenin içine altın koysak “al” desek hiç düşünmeden alır. Acaba bu konuda iradem var mı yok mu düşünmez. Tersini yaptığımızda insanlar şaşırır niye almadın altınları bile diyebilirler. İnsanlar imanı delilsiz kabul etmeyip küfrü nasıl da delilsiz kabul edebiliyorlar. İnsan aklının yettiği kadar gerçeği söyler belki hakkı kabul ettirir. Allah’ın kudreti ne kadar ihsan ettiyse o kadar. *“Allah dileğini siler, dileğine de dokunmaz”*²⁶³

2.2.4.3. Hikmet

Hikmet; hüküm, sağlamlaştırmak, engellemek, alıkoymak, adalet, ilim, hilm, gibi manalarına gelmektedir. H-k-m fiil, mastar ve isim olarak Kur’an-ı Kerim’de 270 yerde geçmektedir.²⁶⁴ Hikmet kelimesinin engel olmak ve sakındırmak gibi anlamlarını kelimenin kötülükleri engellemek ve iyiliğe yöneltmek anlamlarıyla bağdaştırmak gerekir. Terim anlamı, hak sahibine hakkı vermek anlamı olduğu gibi hikmetli manasına gelen “hakîm” kelimesi için kullanıldığı gibi Yüce Allah için de kullanılmıştır. Kur’an-ı Kerim’de Allah’ın sıfatı olarak geçen hakîm kelimesi “işini en güzel şekilde eksiksiz yapan ve herhangi bir çelişkisi olmayan” anlamına gelmektedir.²⁶⁵ Turan Koç, hikmet kelimesini şöyle yorumlamıştır: “Allah’a hikmet sahibi denmesi O’nun kendine özgü bir yetkinliğine işaret eder.”²⁶⁶ Yüce Allah,

²⁶² En’am,6/125

²⁶³ Ra’d,13/39

²⁶⁴ Mehmet Çalışkan, “Kur’an’da Hikmet Kavramı”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* I/2 (2001), 89-119.

²⁶⁵ Çalışkan, “Kur’an’da Hikmet Kavramı”, 89-119.

²⁶⁶ Çalışkan, “Kur’an’da Hikmet Kavramı”, 89-119.

Kur'an-ı Kerim'de mealan buyuruyor ki:” Allah kullarından kime istese hikmet ihsan eder; onu hikmetle keremlendirilmiş, nimetlendirilmiş kılar. Kim O'nun tarafından böyle hikmetle keremlendirilmiş olursa, işte öyle olan adama, Allah tarafından çok hayır ihsana edilmiş demektir. Bu nasihati bu hikmeti ancak ulû'l elbâb, akıl sahipleri tefekkür eder; başkası düşünemez.”²⁶⁷

Hikmet, varlık ve olayların sebeplerini, hakikatlerini insanın gücü ölçüsünde oldukları gibi aramasıdır.²⁶⁸ Hikmet insanın beyinde ve kalbinde tecelli eden bir şeydir. Eşyanın gerçeğini gösterir. Beşerî tâkâtın alâkası derecesinde eşyanın hakikatini anlamak bundan amaç içine gömülü kalmak değil. Yaratıcı varlığa delil olması bakımından anlamaktır. Yüce Allah'a dönüş işte o dönüş. Asıl amaç onu tanımak bulmak ve bilmektir. Eserden müessire geçiş düşüncesi ve eylemi güzel olanın kelamı da güzel olur. Aşırılıktan uzak durursa insanoğlu, Allah ona itidal verir. Allah'ın hikmeti budur. Mevlâna, insanın kendi varlığından Yüce Yaratıcıya ulaşması için bazı özelliklere sahip olması gerektiğini belirtir. Ona göre bu niteliklerin ilki hikmettir. Yüce Yaratıcı tarafından verilen bir nimet olan hikmeti elde etmek için ise insanın istekli olması gerektiğini ifade eder. Kişi bilgiden yoksun ve farkında değilse hikmet ona yarar sağlamayacaktır.²⁶⁹ Bazı insanlar dini inkâr etmektedirler. Fakat onların zihninde nice cehennem kazanları kaynamaktadır. Kalplerinde nice kuyular vardır. Bir insanın başarması ancak Allah'ın yardımıyla olur. İnsan yaratılış gayesini unutmamalı ve tüm maddi -manevi kuvvetlerini buna uygun kullanmalı.” Bir insan kırk gün Cenâb-ı Hakk'a ihlâs ile amel etse, kalbindeki hikmet membaından kaynayan marifet suyu lisanından akar.”²⁷⁰ Allah'a ulaşmaya Peygamber aracılığıyla varılabilir. Resûl-i Ekrem ne diyor: “Benim kalbime nice bir perde gelir. Ben bundan, Rabbime günde yetmiş kere istiğfar ederim. Bu beşere hâs olan hâleti gidermek için yetmiş defa Allah'tan mağfiret dilerim.” Bu konuları inceleyince anlarsın, o “kûn”! yok mu onu da anlarsın sonra delil mi?

Âfitab âmed delil-i âfitâb

²⁶⁷ Kam, *Ayasofya Konuşmaları*, 59.

²⁶⁸ Çalışkan, “Kur'an'da Hikmet Kavramı”, 89-119.

²⁶⁹ Gülşen Yaylı, “Mevlâna Düşüncesinde Hikmet”, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi* 13/49 (2016), 315-325.

²⁷⁰ Kam, *Ayasofya Konuşmaları*, 65.

Ger delilet bâyed ez vey rû metab²⁷¹

2.2.5. İnkârcı Akımların Eleştirisi

2.2.5.1. Materyalizm

Materyalizm, iki soruya cevap vermeye çalışmaktadır. Birincisi evrenin temel unsurlarının neler olduğudur.? Bu soruya monistik²⁷² bir cevap vermektedirler. Her şeyin temelinde, aslî kurucu maddedir. İkinci soru ise evrenin nasıl işlediğidir. Evrenin içindeki değişim ve düzen nasıl meydana gelmektedir.? Materyalizm, aşkın bir varlığa başvurmaksızın evrenin sırf kendi içindeki süreçlerle cevap vermeye çalışır. Buna göre evren, ilahî irade, tasarım ve gaye sebebinin eseri değildir.²⁷³ Bu görüşlerin iki safhası bulunmaktadır. Bunlar manevi oluşların özel teorisi ve genel bir metafizik sistemidir. Ruh görülemez ve dokunulamaz. Duyularımızın birinin sınırı içine giremez. Tecrübeye bağlı olarak kabulü mümkün olan yegâne akıl yürütme budur. Akıl yürütme maddenin sürekli olarak yeni keyfiyetler kazandığını ve hareketini her türlü kuvvete dönüşümünün mümkün olduğunu ispat eden bütün ilimlerin neticesine de uygundur. Kâinata olan bunca olağanüstü kudreti kendinde bilinç olmayan bir kuvvetin hem de hiçbir amaç olmayan yalnız tesadüf üzere meydana geldiğini kabul eden basiretten mahrum bir kişi olup bu kişi oturup haline ağlamalıdır. Tesadüf kelimesi, hikmet lisanında asla anlamı olmayan boş sözlerdendir.²⁷⁴

İbn Sinâ (ö. 429/1037) Hudûd adlı eserinde maddeyi şöyle tanımlamaktadır. ” Madde, heyula ile anlamdaş kullanılır. Kemâl kabul eden her mevzi’ e de madde denir.”²⁷⁵ Daha sonra materyalistlerin görüşleri kuvvet ve maddeyi soyutlama fikridir. Cisimlerden ayrı araz, arazlardan ayrı bir cisim düşünmek geçersiz bir fikirdir. Kuvvetle madde birbirlerinin ayrılması mümkün değildir. Maddesiz kuvvet

²⁷¹“Güneşin delili yine güneştir. Eğer delil istersen ondan yüzünü çevirme.” Kam, *Ayasofya Konuşmaları*, 71.

²⁷² “Var olan çeşitli şeylerin tek bir gerçeklik ile veya madde ile açıklanabileceğini ileri sürmek”

²⁷³ Mehmet Bulğen, “Osmanlı Yeni İlm-i Kelâmında Materyalizm Eleştirileri”, *Bilimname* 1 (2016), 391-433.

²⁷⁴ Kam, *Vahdet-i Vücûd*, 105.

²⁷⁵ Kam, *Vahdet-i Vücûd*, 107.

olamayacağı gibi kuvvetsiz madde de olamaz. Kuvvet ve madde ismiyle başka iki ölüm tasavvuruna metafiziğe ait iki nazariyenin kabulü denir.²⁷⁶

2.2.5.2.Şer Meselesi (Kötülük Problemi)

Lütuf, Yaratıcı Zât'ın İlâhi sıfatları gereğince kâinatı muhafaza ve idare etmesi olup, bu da âlemde İlâhî cömertlik ile İlâhî kudret ve hikmetin ortaya çıkması şeklinde olur. Yaratılışı kabul etmekle birlikte rabbanî inayeti (lütufu) reddeden görüşe, çoğunlukla “deizm” denir. Kâinatın aslı sebebi Yaratıcı Zât'tır. Âlem artık var olmuş ve âlemin kendine özel kanunları vardır. Rabbanî inayet nasıl ispat edilir? Descartes İlâhî lütfu Yüce Yaratıcının yaratma ve hıfzetme fiillerinin ayniyetiyle ispat ediyor. Bu da kâinatın sürüp devam ettirilmesi, korunması, devamlı bir yaratışta olunması şeklindedir.²⁷⁷ Rabbanî inayetin lehine ortaya atılan en kuvvetli delil hayrın varlığı olduğu gibi ona karşı ileri sürülen en mühim itiraz da şerrin var olmasıdır. Eğer Yaratıcı zât varsa kötülüğün varlı sebebi nedir? Eğer var değilse hayr'ın varlık sebebi nedir? Ya da kötülüğe niye engel olamamıştır. Eğer böyle ise kudreti nerede kalır? Leibniz şer'i üçe ayırmaktadır.²⁷⁸

Birincisi metafizik yani yaratılmışlardaki kemâl yokluğudur. Hiçbir varlık mükemmel değildir. Varlık imkanî, vasıfları ise nicelik ve nitelik açısından sonludur. İkincisi maddi kötülük yani canlı ve cansızlardaki karışıklıklar, bozuk yaratılışları elem ve ıstıraplarıdır. Üçüncüsü manevi şer ki Stoacılar da sadece bunun varlığına inanmaktadır. Bu kötülüklerin birincisi varlık, ikincisi hissiyat, üçüncüsü irade şerridir.²⁷⁹

2.3. Nübüvvât

Sözlükte “haber vermek,” anlamında “neb” ve değeri yüksek olmak anlamında nebve kökünden masdar ismi olan nübüvvet kelimesini, Râgıb el İsfahânî, “Allah ile akıl sahibi kulları arasında dünya ve âhiret hayatlarıyla ilgili ihtiyaçlarının giderilmesi için yapılan elçilik görevi” diye tarif etmiştir.²⁸⁰ İnsan, dünyada gittikçe ağırlaşan

²⁷⁶ Kam, *Vahdet-i Vücûd*, 107.

²⁷⁷ Kam, *Metafizik*, 129.

²⁷⁸ Kam, *Metafizik*, 130-131.

²⁷⁹ Kam, *Metafizik*, 131.

²⁸⁰ Yusuf Şevki Yavuz, “Nübüvvet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007), 33/286-291.

bunalım içinde bir çıkış kapısı aramaktadır. İnsan acziyeti gereği bilemediği, göremediği ve duyamadığı şeyler vardır. En büyük yol gösterici güneşin Hz. Peygamber'in (s.a.v) olduğu gerçeğini açıklamaktadır. Hz. Muhammed (s.a.v)'in peygamberliğini doğrulayıcı ve kendisini inkâr edenleri susturucu mucizeler, Yüce Allah tarafından ortaya çıkarılmaktadır. İnsanoğlu Resul-i Ekrem efendimizin mucizelerden önce onun Yüce ahlakını, en ince detayına kadar düşünmelidir. Hz. Peygamber'in hayatını konu edinen kitaplara bakılınca muhtevasında Hz. Peygamber'in mucizelerinden bahsedilmektedir. Samimi niyeti olan kimseler bu eserleri okuduğunda iman ve itikâdlarını güçlendirir kalpleri aydınlanır. Fakat şu husus bilinmeli ki:

Âfitab âmed delil-i âfitâb (Güneşin delili yine güneştir.)

Ger delilet bâyed ez vey rû metâb (Eğer delil istersen ondan yüz çevirme)²⁸¹

Beytin anlamı en büyük yol gösterici Kur'an-ı Kerim'den sonra en büyük mucizesi "*Sen elbette Yüce bir ahlak üzeresin*".²⁸² ayetiyle onun olduğuna değinmektedir. Bütün güzel vasıfları kendinde toplayıcı olması icâzın en yüksek bir tezahürü olan Hz. Peygamber'in her fiilinin de övülmüş kaynağı olması tabîî değil midir? Hz. Muhammed (s.a.v.) Arap toplumunun bütün kötü ve çirkin davranışlarının dışında kalması, peygamberlik vazifesi verilmeden önce de insanlar arasında güvenilir lakap anlamına gelen "Emin" ismiyle ünlenmesi, kendilerinden ortaya çıkan ahlâkı, mucizelerin birincisidir. Onun Yüce ahlakı Kur'an-ı Kerim'den oluştuğunu ve hadis-i şeriflerinde de kendisinin "mekârim-i ahlâk"ı tamamlamak için görevlendirildiğini açıklamıştır.²⁸³ İnsanoğlunun en mükemmeli olan Hz. Peygamber (s.a.v.) fiziki görünüş yönünden de insanların en güzeliydi. Onu görenler cidden hayrete düşüyorlardı. Maddi güzellik ve mânevî olgunluğun tam bir örneği idi. Hz. Berâ (ranha): "Ben Resûl-i Ekrem'den daha güzel bir kimse görmedim; sanki mübarek yüzünden güneşin nuru akardı."²⁸⁴ Resûl-i Ekrem yüz bakımından ve ahlaken insanların en güzeliydi. Hz. Muhammed'in davranışlarını, sözlerini dikkat ve etraflıca düşünenler en doğal görünen fiillerinin bir büyüklük ve ulviyet levhasını görür.

²⁸¹ Ömer Ferit Kam, *Peygamber Âhlakı*, ed. Suat Ak (Fatih-İstanbul: Büyüyen Ay, 2021), 11.

²⁸² Kalem, 68/4.

²⁸³ Kam, *Peygamber Âhlakı*, 14.

²⁸⁴ Kam, *Peygamber Âhlakı*, 17.

Örneğin; Hz. Peygamber bir yere giderken etrafa göz gezdirmeden olgun bir edayla yoluna devam ederlerdi. Kendisiyle tokalaşan bir kimse, kendi isteğiyle elini çekmedikçe ellerini o kimseden ayırmazdı. Sohbeti esnasında kimsenin yüzüne dik dik bakmazdı.²⁸⁵ Gerçekte Hz. Muhammed'in bu kadar mükemmel olmaları İlahi hususiyetlere mazhariyetlerini doğrulayan en kat'i, en açık bir delil iken kalpleri gerçeklikten uzak olan kimselerin bu hakikati görmemeleri ya da görmek istememeleri acınacak bir hüsrân işaretidir.²⁸⁶

“Bir mektebe oldu kim müdâvim

Allah idi zâtına muallim”²⁸⁷

Beytini söyleyen, şiirini bir hadis-i şeriften iktibas etmiş ve ne güzel söylemiş. Hz. Peygamber (s.a.v.) bir gün oğlu İbrahim'i görmek için Medine'ye gelmişti. Yanında Abdurrahman bin Avf (r.a) vardı. Hz. İbrahim meğerse o gün son vakitlerini yaşamaktaymış. Hz. Peygamber, onun bu halini görünce evladını kucağına aldı. Mübarek gözünden yaşlar geldi. Ve bu sırada “Ey İbrahim, biz senin şu halinden dolayı mahzunuz; gözümüz ağlar, kalbimiz hüznlenir; fakat bizden yine Allah-u Tealâ ve tekaddesin²⁸⁸ rızasına aykırı bir söz sâdır olmaz.”²⁸⁹

Hz. Peygamber'in ağladığını gören İbn Avf (r.a.); Ya Resulullah sen de mi ağlıyorsun? Dedi ki, bu sözden amacının ne olduğunu açıklamaya muhtaç değildir. Efendimiz de: “*Ağladığım, merhametimdendir.*” buyurdular.²⁹⁰ Hz. Peygamber ümmeti için birçok hilm ve alçak gönüllüğü örneği sergilemiştir. Davet edildiği yere icabet eder, yolda biri durdurup halini arz ederse sonuna kadar mazeretini dinlerdi. Biri hastalandığında ziyaret eder afiyet kazanması için dua ederdi. Resul-i Ekrem Efendimiz gelip geçici bu dünyanın nimetlerinden kaçınma hususundaki tavrı bütün müminler için bir ibret ve uyanma vesilesi olmayı gerektirir. “*Dünya, Muhammed (s.a.v) ve ailesi için değildir.*” Hadis-i şerifiyle, diğer birçok hadisi şerif, bu peygamberi ittikanın/sakinmanın apaçık şahitlerinden olduğu gibi, O'nun güzel halleri

²⁸⁵ Kam, *Peygamber Âhlakı*, 18.

²⁸⁶ Kam, *Peygamber Âhlakı*, 18-19.

²⁸⁷ Kam, *Peygamber Âhlakı*, 19.

²⁸⁸ “Yaratılmışlık özelliklerinden münezzeh bulunan” anlamına gelir. Hatice Kelpetin Arpaguş, “Teâlâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011), 40/206-207.

²⁸⁹ Kam, *Peygamber Âhlakı*, 20.

²⁹⁰ Kam, *Peygamber Âhlakı*, 21.

kerîm ahlakın yüce eserlerindendir. Mesela döşekleri, içine hurma lifi doldurulmuş bir meşinden ibaretti. Çok defa kuru bir hasrın üzerinde yatıp, mübarek başlarının altına bir yüz yastığı koyarlardı.²⁹¹ Hz. Peygamber'in mübarek lisanından kimseyi incitecek bir sözün çıktığını duyan yoktur. Hz. Peygamber “*Rabbim, beni halka beddua ve lanet için göndermeyip; hayır, dua ve rahmet için gönderdi.*” buyurmuştur. Hz. Peygamber en önemli amacı peygamberlik görevini yerine getirmekle insanları iyilik ve hidayet yoluna davet etmekten başka bir şey değildir. Nebvî güzelliğin affına mazhariyeti, Resûlullah'ın yüce fiillerinin beşerî icaplardan olan noksanlık lekelerinden külliye münezzeh ve arınmış bulunduğuna delil olacak ahlakî mucizelerdendir.²⁹²

İnsanların en cömerdi Hz. Peygamber'di. Onda görülen cömertlik hiçbir beşerde görülmemiştir; görülmesi de mümkün değildir. Kendilerinden bir şey istendiğinde isteğini geri çevirmemiştir. Peygamber'in latifeleri sırasında bil-münasebe nakledilen şu bir-iki katre, güneşten bir zerre denecek mertebededir.²⁹³ Hz. Peygamber'in ümmetinin her ferdiyle ilgili durumlarda ilgilendiğini onların sevinçlerini ve üzüntülerini paylaşmıştır.” Müminlerin tek bir vücûd olduğunu vücudun da herhangi bir ağrının diğer bölgeleri etkileyeceğini söylemiştir. Şecaat ve yiğitlik konusunda da Hz. Peygamber'in herkesten üstün olduğu görüşü birliği vardır.” Zâtürrîkâ gazvesinde meydana gelen şu hadisede de Peygamberimizin şecaatinin delilidir. Resul-i Ekrem efendimizin yağmurdan ıslanmış olan elbiselerini bir ağaca asıp istirahat buyurmakta olduklarını uzaktan gören müşrikler, reisleri Gavres el-Hâris'e: *Ne duruyorsun, işte Muhammed şu ağacın altında tek ve yalnız başına yatıyor; hemen gidip işini bitir*, dediler. Bu teklifin ardından Gavres, peygamberin dinlendiği yere gelip Neb-i muhtereme; *Bugün seni benim elimden kim kurtarır?* deyince, sahibi saâdet efendimiz asla bir telaş eseri göstermeyip, peygamberlik vakâr ve temkini ile kuvvetlendirilmiş bir celâdet (gözü peklik) edasıyla Allah! Gavres bin el-Hâris, Allah lafzının celâli şimşegiyle eriyip elindeki kılıç yere düştü. Fahr-i Âlem efendimiz kılıcı yerden alıp Gavres'e: *Seni benim elimden kim kurtarır?* buyurdular. Durumun neticesini pek yakından görmekte olan Gavres, sübhanî lütfu yardımıyla hemen peşinden şehadet kelimelerini Resûlün keskin kılıcına karşı kurtuluş ve saâdet

²⁹¹ Kam, *Peygamber Âhlakı*, 24.

²⁹² Kam, *Peygamber Âhlakı*, 32.

²⁹³ Kam, *Peygamber Âhlakı*, 37.

siperi kılarak dünya ve âhiret hayatını kurtardıktan sonra gidip kavmini de iman ve İslam’a davet etmiştir.²⁹⁴

Hız. Peygamber yeme ve içme konusunda ümmeti için pek çok tavsiyelerde bulunmuştur. Yemek ve içmek zorunlu iki iş olup insan vücudu korumasının şartlarındadır. Yüce Allah (c.c.) Kur’ân-ı Kerim’de “*Tertemiz nimetlerden yeyip için; güzel işler yapın*”²⁹⁵ buyurmuştur. Hız. Muhammed her konuda olduğu gibi yeme ve içme konusunda da maksadı olan yüce amacını göz önünde bulundurup az bir şey ile yetinirdi. Onun amacı kulluk görevinin yerine getirilmesidir. İnsanlığı uçuruma sürükleyen insanlar arasında devam eden refah ve konfora ulaşmak isteme arzusudur. İnsani zaruretlerden olan yeme ve içme ile başlayıp hayatın tüm alanlarına sıçramıştır. Günümüzde endişe verici bir biçime yaklaşmıştır. Refaha ve konfora ermek; israf da başkasının haklarının kaybına neden olmaktadır. İsrâf edenler için her şey mübahdır; nefislerinin heva ve hevesleri için meşru olmayan yollara başvurlar. Asıl refaha ermek (ulaşmak) isteyen kişinin boğaz konusunda azla yetinmesi gerekliliği bilinen bir husustur. Beşerin doldurduğu en yaramaz kap karnıdır. Beşer onu doldurmaya çalışırken birçok günah ve kötülöklere meyledecektir. Hırsızlık, cinayet, zulüm, rüşvet gibi hukuk dışı işlerin hepsine yönelten insanın karnıdır. Fenalık ve kötölüklerin kaynaklandığı yer orasıdır.²⁹⁶ Hadis-i şeriflerin birinde;” *Ümmetim hakkında en ziyade korktuğum şey karın büyüklüğü, uykuya devamlılık, tembellik ve zaaf-ı yakîndir*” buyrulmuştur.²⁹⁷

Zaaf-ı yakîn demek: Kulluğun gereklerini yerine getirmekte ihmalkâr davranmak yahut günahların işlenmesine sebep olan şartları hoş göreceğ derecede gaflette olmaktır. Hız. Aişe (r.a.h) rivayet edildiğine göre Resûl-i Ekrem tam tokluk meydana getirecek derce yemek yemezdi. Arpa ekmeğı yediğı gün hurma yemezdi. Hurma yediğı günde arpa ekmeğı yemezlerdi.²⁹⁸ Hız. Peygamber’in (s.a.v) bazı halleri ve güzel sünnetleri genel olarak ifade edecek olursak; devamlı bir hüzn ve düşünme hali içinde, daima sessizdi. İhtiyaç olmadıkça konuşmaz, sözü yavaş yavaş ve tane tane

²⁹⁴ Kam, *Peygamber Âhlakı*, 43-44.

²⁹⁵ Mü’minûn, 23/51.

²⁹⁶ Kam, *Peygamber Âhlakı*, 45-47.

²⁹⁷ Kam, *Peygamber Âhlakı*, 47.

²⁹⁸ Kam, *Peygamber Âhlakı*, 47-48.

aktarırdı. Az lafız ile çok mana ile ifade ederdi. Hiç kimseye gücenmezdi. Gülmesi tebessüm derecesini geçmezdi. Tebessüm sırasında mübarek dişleri inci gibi parlardı. Uyuduğu zaman sağ tarafına uyurdu. Gecenin bir kısmında uyur, üçte birinde kalkardı. Hüzün gelse namaz kılardı.²⁹⁹ Hz. Peygamber “Ene efsahü’l arap” demiştir. Yani arabın en fasihi, en belîgiydi. O, cevâmiu’l kelâm, yani az lafız ile çok manayı ifade eder diyerek sözlerini özetler.³⁰⁰

2.3.1. Mucize Bahsi

Mucize kelimesi bir şeyden aciz kalmak anlamına gelen acz kökünden türetilmiştir. Aciz bırakan, güçsüz kılan, karşı konulamayan anlamlarına gelir. Mucize; şartlarını, vasıflarını taşıdığı takdirde, peygamberin Allah tarafından görevlendirilmiş elçi olduğu iddiasının doğruluğuna delâlet eder. Söz konusu Kur’an olunca Hz. Peygamber’e verilen benzeri getirilmekten aciz kalınan muciz bahis konusudur. Mucize konusu bizi doğrudan peygamberlik ve peygamberlik algısının tasavvuruna götürmektedir.³⁰¹ Mucize; tabiat kanuna geçici olan iptalini gerektiren geçici bir olay, tabiat anlayışımızla çelişen bir olay olmasıdır.³⁰² Mucize, inkâr edenlerin nübüvveti doğrulamaları için zorunlu olup Hz. Peygamber tarafından davaya ve meydan okumaya bitişik olmak şartıyla gösterilen harikulâde bir iştir. Benzerini getirmekten diğer insanlar aciz olduğu için mucize denilir. Kul, Allahû Teala’dan, onun ilahî mutlak kudretinden bahsedildiği zaman o kudretin gerçekliğine layık, mahiyetine uygun bir şekilde düşünülmelidir. Peygamberlerin mucizelerinde bir ispat ve meydan okuma vardır. Kerametle aralarındaki fark keramette ne ispatın ne de meydan okumanın bulunmasıdır.

Mu’tezile ile Ehl-i sünnetten Ebû İshak, kerametın mümkün olamayacağını savunmaktadır. Fahr-i Râzi mucize ile kerametın tek farkının meydan okuma olduğunu dile getirmiş, sadece bazı olağanüstü olayların sadece peygamberlerden ortaya çıkacağını diğerlerin meydana gelmesinin mümkün olmadığına inanmaktadır. Kur’an-ı Kerim icâzını da buna örnek olarak göstermiştir. Hz. Meryem kıssası ile Belkıs’ın

²⁹⁹ Kam, *Peygamber Âhlakı*, 52-53.

³⁰⁰ Kam, *Peygamber Âhlakı*, 56.

³⁰¹ Hüseyin Aydın, “Meydan Okumaları Bakımından Kur’an Mucizesi”, *Kelam Araştırmaları Dergisi* VIII/1 (2010), 45-76.

³⁰² Mustafa Akçay, “Mucize”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/6 (2002), 209-212.

tahtı hâdisesi, Halid b. Velid'in zehir içip asla etkilenmemesi gibi ya Kur'an âyeti yahut tarihî rivayetler ile sabit ve aktarılmış olan harikuladelikler, kerâmet olarak bilinmektedir. Felsefenin hareket noktası duyuya bağlı algılar iken İlâhiyatın temel noktası İlâhi vahiydir. Akıl bireylerin etkisi altındadır. Bu sebeple iman akıldan daha eşreftir. Felsefe ile din asıl ve ilkeleri arasında da birtakım farklılıklar vardır. Bu ilke ve kaidelerden birtakım kurallar çıkartılır. Aralarındaki en mühim fark felsefe de diğer gelen her şey gibi asıl ve ilkeler de istikrâ ve tümevarım yoluyla kat'i bir tahlile tabi tutulur. Fakat dinin asıl ve ilkeleri ulûhiyet alemine mahsus bir kuvveti haiz olduğundan sarsılmadan korunmuş olarak kalır.³⁰³

Volter, mucize hayrete layık bir şey demektir. Ezeli hüküm sahibinin kanunlarını bozmak ve ihlâl etmek için vaz' etmiş olması mümkün değildir. Cenab-ı Hak sebepsiz hiçbir şey yapmaz.³⁰⁴ Tefvik, hidayet Allah'tandır. Mucizeler mümkün, fakat sıradan şeylerle değildir. Sıradan şeylerle olsaydı her zaman görmekle olduğumuz olağan işlerden olurdu. O zaman da mucize olmazdı.³⁰⁵ Zorunluluk, tecrübe çemberine giren olayların tamamını kapsamaktadır. (Bu çembere girmeyen gerçekler de vardır.) Acaba zorunlu olarak zaruri kanunlar nelerdir? Bunlar yalnız aklın kanunları ve şartlarıdır.³⁰⁶ Descartes'e göre bazı gerçekler zorunlu olup onları zorunlu kılan Yaratıcı'dır. Cenab-ı Hakk için zorunluluk yoktur. Zorunluluk onların zâtından değil, Cenab-ı Hakk'ın onlara zorunluluğu gerekli kılmış olmasıdır. Bize zorunlu olan şeyler Yaratıcıya göre mümkündür. Bir dini konunun tasdiki için iddia edilen delillerin herkesi ikna etmesi gerekseydi dünyada küfür ve inkâr adına bir şey kalmaması gerekirdi.³⁰⁷

2.3.2. Kur'an-ı Kerim

Kur'an, "kıraat" kelimesinden gelmektedir. Kıraat, okuma demektir. Kur'an her zaman okunması gereken bir kitap olup ve kişi okuduğu zaman hatırlanması

³⁰³ Kam, *Makâleler-Edebî, Fikrî Tahlil ve Tenkidler*, 130-131.

³⁰⁴ Kam, *Makâleler-Edebî, Fikrî Tahlil ve Tenkidler*, 131.

³⁰⁵ Kam, *Makâleler-Edebî, Fikrî Tahlil ve Tenkidler*, 136.

³⁰⁶ Kam, *Makâleler-Edebî, Fikrî Tahlil ve Tenkidler*, 137.

³⁰⁷ Kam, *Makâleler-Edebî, Fikrî Tahlil ve Tenkidler*, 139.

gereken kural ve ilkeleri, tavsiyeleri insanlara yol gösterecek hükümleri içermektedir. İnsanlar iki şeye kutsallık atfetmektedir. Maddi ve manevi.³⁰⁸

Kur'an-ı Kerime iki açıdan saygı göstermek gereklidir. Birincisi, Kitap olması bakımından saygı gösterilmelidir. Kitap, ilmi kapsamaktadır. İlim, insanın elde etmesi gereken ve sadece insana özel olan en faziletli özelliktir. İnsan onunla Allah'ın halifesi olmayı hak kazanmıştır. Çünkü Yüce Allah (c.c) Hz. Adem'in kendisine halife olmaya lâyık olduğunu meleklerle, o'nun ilim sahibi olduğunu göstermek suretiyle anlatmıştır. Kitaba saygı, onun korunması, onun her zaman okunabilecek olmasıdır. Kur'an'a olan ikinci hürmet, Onun Yüce Allah'ın kelâmı olmasıdır. Yüce Allah'ın insanoğluna en son mesajıdır. Hz. Peygamber'den hiçbir noktası değişmeden günümüze kadar gelmiştir.³⁰⁹

Zevk ve vicdaniliğin doğru ölçütü, "fitri/tabî" esenliktir; dinsizlik, onu temelinden bozan; insanı kendinden aşağı dereceye indiren bir niteliktir. "Kur'an-ı Kerim, evvel ve âhir bütün ilimleri içinde toplamıştır."³¹⁰ Bu ayette anlaşıldığı gibi cüz'î ve küllî, enfüs ve afâkta ne varsa Kur'an'da her şey mevcuttur. Hepsini saymaya insan ömrünün yetmeyeceği bilinmektedir. Kur'an'da kitab-ı mübin kelimesi geçmektedir. Bundan kasıt levh-i mahfuz ve ilâhi ilimdir. Kur'an'ın sadece zahîri manasını alanlar "Kitab-ı Mübin'den maksat Kur'an'dır." derler. Kur'an'ın üslubu, tarzı ve tertibi, rahmanîdir; insani değil. İnsanın icadı olan somut eserlerin tabiatla varlığı ne ise, enfüs ve âfâktaki cüz'iler ve küllilerin Kur'an'da varlığı da odur. Kur'anî anlamların ulu ve sübhanî hükümlerinin sahifelere yazılması için denizler mürekkep olsa o mana ve hükümler bitmeden denizlerin biteceği, onların bir misli daha getirilse yine yazılması ve tamamlanmasına yeterli olmayacağı hakkındaki ayet-i kerimeler, şüphesiz Kur'an-ı azimüşşanın şu tafsile göre mücmel fakat hakikatlerin tafsilatının çıkarımı için müminlerin yegâne müracaat yeri olan tükenmez bir irfan hazinesi olduğuna işarettir.³¹¹ Bir şeyin cisimde gösteren yetkinliğin bütününde kendini göstermesi en doğrusudur. İnsan maddi yiyeceklerin iyisine, kötüsüne hasıl dikkat ediyorsa manevi gıdası olan düşünce ve bilgilerin doğru ve yanlışına öylece dikkat

³⁰⁸ Hüseyin Atay, "Kur'an-ı Kerim ve Kudsiyet" XXVII (1985), 1-30.

³⁰⁹ Atay, "Kur'an-ı Kerim ve Kudsiyet", 1-30.

³¹⁰ En'am,6/59.

³¹¹ Kam, *Dini-Felsefî Sohbetler*, 14.

etmelidir. “Denizde bir tehlikeyle yüz yüze geldiğinizde Allah’tan başka bütün yardıma çağırdıklarınız kaybolup gider. O sizi kurtarıp karaya çıkardığında ise yüz çevirirsiniz. İnsanoğlu çok nankördür.”³¹² İnsanlar arasında son nefeste tövbe etmeye niyet edenler vardır. Başları sıkıntıya giren insanlar, herkesten çok “Aman Ya Rab!” der. Sıkıntılı anlarda itikadında sebat edecek metanet sahibi insan sayısı gayet azdır.

Dine inanmayan insanın temsili şöyledir. Karanlık gecede fırtınaya tutulmuş; yelkensisiz, düzensiz, safrasız bir gemi gibi. İnsan bu olaylar esnasında denizin dalgaları arasında çalkalanır durur. Sonunda selamete ermeden kayaya çarpıp, parça parça olur.³¹³ “İnsan kendisinin başıboş bırakılacağını mı sanır?”³¹⁴ Dayandıkları ve itiraz ettikleri olayların kötü niyet, taassup ve düşmanlık gibi duygulardan kaynaklandığını iddia ederler. Fakat gerçek ortaya çıktığında utanır gibi oluyorlar; İslamiyet’e, onun yüce vaz’ edicisi olan Efendimizin yüksek zatına karşı kalplerinde olan düşmanlık hissi” maden eriyiği gibidir; karınlarında suyun kaynaması gibi kaynar”³¹⁵ âyet-i kerimesinin işaret ettiği gibi içlerinde eritilmiş bakır halinde bir dakika kaynamadan durmuyor.³¹⁶ Kalp yarıldıktan sonra diğer organların iyi olmasının hiçbir yararı yoktur. Din, ruhun olmazsa olmaz bir hacedir. “*Dünya mutluluğu diyanet hissiyle ayaktadır.*”³¹⁷, Yüce Allah (c.c) bedeninin ayakta kalması yaşamımızı idame ettirmek için yarattığı gıdaların terkibine bile zehir katmış, fakat bizi öldürmek için değil, aksine yaşatmak için.³¹⁸ Dindar olanların kalbinde bir mutluluk vardır ki dünyanın bütün sıkıntı ve meşakkatlerini bir araya gelse bile onu mutsuz edemez. Çünkü saadet maddi şeylere, ortadan kalkıcı sebeplere bağlı değildir, gerçektir, vicdanidir.

İman ile kalbin durumu güneş ile dünya gibidir. Güneş ışığının ilgisi yeryüzünde nasıl milyonlarca yaratılmışın meydana gelmesinin başlangıcı oldu ise İlahi tevfiğin gökyüzünden doğan iman güneşinin nuru da bitki, cemad ve hayvan gruplarının kalp sahasında birçok güzel eyleminin doğmasına neden olur. Bunların

³¹² İsrâ,17/67

³¹³ Kam, *Dini-Felsefi Sohbetler*, 38.

³¹⁴ Kıyâme,75/36

³¹⁵ Duhan,44/45-46.

³¹⁶ Kam, *Dini-Felsefi Sohbetler*, 44.

³¹⁷ Kam, *Dini-Felsefi Sohbetler*, 53.

³¹⁸ Kam, *Dini-Felsefi Sohbetler*, 59.

hepsi dine ait fer'i hükümler demektir. Bu gelişen güzelliklerin nasıl ortaya çıktığına bilinç yetişemez. Şüphe yok ki o ezeli nurun yayılan feyzinin sonucudur.³¹⁹

2.3.3. Hak Yoluna Davet Metotları

Hidayet ve sapkınlıkla mücadele ve hak yoluna davet için çeşitli yöntemler vardır:

1-Hakkı açıklayacak ve şüpheleri giderecek “muhkem-manası anlaşılır” söze davettir. Bu yöntem havâs ilim sahipleri içindir.

2- Hitabeler ve ibret alınacak faydalı şeyler ile davettir. Bu halk içindir.

3-Mücadele yollarının en uygunu olan davettir. Bu inatçı kişiler içindir.³²⁰

Dünya zaten mücadeleden oluşmaktadır. Hz. Mevlâna diyor ki; bu cihanın her yanı daimî bir mücadele içindedir. Kendi âlemlerinde mücadele içinde yürüyüp giderler. İman ile küfrün mücadelesi de böyledir. Allah, bu cihanı zıtlıklarla yaratmış. Âlem, zıtlıklar âlemidir: hayır-şer, güzellik-çirkinlik, küfür-iman vardır. Bunlar birbirinin aynasıdır.³²¹ Herkes gücü ölçüsünde dini savunmak ve korumak ile yükümlüdür. Küfür ve iman konusunda insanlar birkaç kısma ayrılır. Bir kısmı küfrü gerekli görmektedir. İnanç konusunda sarsıcı bir şey gördü mü hemen alır. Bunlar hüsrana düşmüş kişilerdir.³²²

Diğer grup akidesini bulanıklaştıran düşüncelerden rahatsız olur, hüzünlenir. Fakat gördüğü, işittiği ve okuduğu şeylerin kendi üzerinde etkisine engel olamaz bu da onun iradesi dışındadır. Bu kişilerde Allah'ın rızasına uygunluk vardır. İyi niyet gösterip nefsiyle mücadele ederse o rahatsızlık veren hastalıktan kurtulup afiyet ve mutluluk kazanır. Bir de bir grup vardır ki onlar için ne iman önemlidir ne de küfür. Hayatını sadece nefsinin heva ve heveslerini elde etmeyle sınırlandırır. En kötü olanı da budur.³²³ Bazı kimseler kabiliyet gereği akideyi bozabilecek ne kadar şeyler görse işitse yahut okusa asla etkisi altında kalmaz.³²⁴ İnsanoğlu kendinde şuurun gerçek

³¹⁹ Kam, *Dini-Felsefi Sohbetler*, 67.

³²⁰ Kam, *Ayasofya Konuşmaları*, 21.

³²¹ Kam, *Ayasofya Konuşmaları*, 22.

³²² Kam, *Ayasofya Konuşmaları*, 23-24.

³²³ Kam, *Ayasofya Konuşmaları*, 24.

³²⁴ Kam, *Ayasofya Konuşmaları*, 25.

zannetme, onun sana gösterdiği görüş alanı gayet küçük, gayet sınırlıdır. Onun yardımıyla ancak bastığın yeri görebilirsin.³²⁵ Allah kelimesinin yüce anlamını bilersen iş başka olur. Aşk'ın yalnız harflerden ibaret olduğunu sanma. Yüce Allah marifetini bilmek de bu kabildendir. O nurun tecellisine insan dayanamaz. O bir güneştir ki, bir an içinde insanı yakar.³²⁶ Evliya, zamanın İsrail'i gibidir. Ölmüşler onların sayesinde taze hayat bulurlar. Hepinizin canları ten kabrinde ölü gibi yatmaktadır. O nağmeleri işitince kefenine bürünmüş olduğu halde kabrinden çıkar. Ölümden sonra dirilmeye mazhar olur."³²⁷ Dünyada ortaya çıkan düzen hikmet sahibinin eseridir. *"Bunların kalpleri vardır ama onlarla kavrayamazlar; gözleri vardır ama onlarla göremezler; kulakları vardır ama onlarla işitemezler. Onlar hayvanlar gibidir; hatta daha şaşkındırlar. İşte asıl gafil onlardır."*³²⁸ Bedihi apaçık olan her şeyden daha bedihi bir gerçeği inkâr vadisine sürüklüyor. Mümkünler silsilesinin varlığı için müessir kabul etmek, sayılar silsilesinde "bir" varlığını kabulü için zorunludur. "Bir" sayısı olmasa sayıların meydana gelmesi söz konusu olmayacağından "vacip-zorunlu" kabul etmedikçe mümkünün gerçekleşmesine de öylece akli imkân yoktur.³²⁹

Bizim varlık adı altında bildiğimiz varlıkların dışında olan bu güç ne mahiyette gerçek bir varlık olabilir. O varlık, hakikatine fikir ve görüş imkânı düşünülemeyen Yaratıcı Zât'tır. O'nun ne olduğu tasavvurla bilinmez, ya varlığı doğrulanır. *"Allah, akla gelen her şeyin ötesindedir."*³³⁰ Kişi anadan doğma görme engelli olursa renklerin idrakine engel olduğu gibi bizdeki kat'i aciziyet Yaratıcının künhünü idrak etmeye en kuvvetli engeldir. Yüce Yaratıcı kendisini kuşatacak kuvveti bizim beynimize koymamıştır. O muhit iken muhât olurdu. O'nun zâtı bundan Yüce ve büyüktür.³³¹

³²⁵ Kam, *Ayasofya Konuşmaları*, 26.

³²⁶ Kam, *Ayasofya Konuşmaları*, 28.

³²⁷ Kam, *Ayasofya Konuşmaları*, 31.

³²⁸ A'raf, 7/179

³²⁹ Kam, *Dini-Felsefi Sohbetler*, 91.

³³⁰ Kam, *Dini-Felsefi Sohbetler*, 92.

³³¹ Kam, *Dini-Felsefi Sohbetler*, 93.

2.4. Semiyât

Ferit Kam din ve felsefe konuların üzerine çalışma yaparken daha çok insanın kendi varlığını tanıdığını an itibariyle aklını sürekli meşgul eden Allah'ın varlığı, Yüce Yaraticının insan, kâinatı ve varlıkları yaratması, vahiy, peygamber ve kitap göndermesi, ruhun varlığı, ölümden sonraki hayat, iman ve inkâr gibi birçok konuyu işlemektedir.³³²

2.4.1. Efsaneler

Efsane kelimesi “büyü, büyücüler, vird ve sihirbazlar” anlamlarına gelmektedir. Efsun ve füsûn kelimeleriyle aynı kökten gelmektedir. Farsça 'da hikâye, serüven, eskilerin hikâyeleri demektir. Bu kelime ünlü, herkesçe bilinen, doğru olmayan, yalan söz anlamlarına gelmektedir.³³³ Efsane kelimesinin İngilizce karşılığı “legend” kelimesidir. Latince 'de “bakınacak şeyler” anlamına gelmektedir. Daha sonraları kiliselerde ya da tapınaklarda okunan birtakım hikâyeleri içeren kitaplar için kullanılmaya başlanılmıştır. Efsane, bu türünün en iyi örnekleri arasında İtalyan yazar Jakobis Devaracani (1230-1298) azizlerin hayat serüvenleri, onlarla ilgili birtakım anlatımlara yer veren “Altın Efsaneler” adlı eseri yer almaktadır.³³⁴

Efsane ve mitoloji kavramları farklıdır. Mitler; tanrılar ve göksel güçleri konu alırken efsane ise insanlar hakkında anlatılır ya da kaleme alınır. Efsanelerin tarihi dayanakları vardır. Mitlerde bu özellik bulunmamaktadır.³³⁵ Cassirer (ö.1945)'e³³⁶ göre “Efsane, ilk bakışta salt bir kaos, tutarsız düşüncelerin biçimsiz bir kütlesi olarak ortaya çıkar. Sonra bu düşüncelerin ‘nedenlerini’ aramak boş ve faydasızdır. Efsanenin eğer bir karakteri varsa gerçek şu ki, bu özelliği mantıksızlıktır.³³⁷ Mitoloji, insan fıtratının gizli olan bir ihtiyacının sonucudur. İnsanlar maddeten ihtiyaç duydukları fakat doğrudan doğruya tabiatta bulamadıkları şeyleri lakin gerçeklik alanında elde

³³² Zafer Çaylı, “Ferit Kam’ın Panteizm Eleştirisi Bağlamında ‘Vahdet-İ Vücûd’ Anlayışı”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* | 6/10 (2019), 241-272.

³³³ Nimet Yıldırım, “Kahramanlık Anlatıları, Efsane ve Mitoloji”, *Doğu Araştırmaları* 7 (2011), 49-70.

³³⁴ Yıldırım, “Kahramanlık Anlatıları, Efsane ve Mitoloji”, 49-70.

³³⁵ Yıldırım, “Kahramanlık Anlatıları, Efsane ve Mitoloji”, 49-70.

³³⁶ “Doğa bilimleri ile geleneksel idealizmi uzlaştırabilmek için insan kültür birimleri; efsane, din, sanat, felsefe ve bilim içindeki birlik düşüncesinin tözsel bağlamı değil de işlevsel yapıda aranması temeline dayanan bir naiv (saf) idealist düşüncüyü savunmuştur.” Necati Demir, “Cassirer’e Göre Efsane ve Dinî Kültürde İnsanın Yeri,” *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XII/1 (2008), 275-298.

³³⁷ Demir, “Cassirer’e Göre Efsane ve Dinî Kültürde İnsanın Yeri,”.

edebildikleri kendisinin görmedikleri hayal güçlerinin yardımıyla şeyleri akıl yoluyla icat yoluna gittikleri manen muhtaç oldukları şeylerdir.

Ferit Kam, “ilm-i tencim” başlığında yıldızlarla ilgi toplumda geçmişten gelen düşünceleri ele almaktadır. Bu ilme astroloji de denilmektedir. Bu ilimle uğraşanlara müneccim denilmektedir. Yıldızlarla ilgili efsaneler Babil’de yıldıza tapan bir grup olan Nebatiler tarafından sistem ve düzenli hale getirilmişlerdir. Onlardan Keldanîler, Asurlular, İran, Hindistan, Mısır, Roma ve Yunanistan’a geçmiştir. İnsanların işlerini yapacakları en uygun zamanda ve gayb dünyasından bilgi veren bu ilim gittikçe popüler olmuştur. Pek çok kral sarayında müneccim bulundurup onların öğüt ve nasihatlarına göre hayatını düzenlemişlerdir. Bu ilim tıp ilmini kapsamış ve neticede yıldız ilmini bilmeyen doktor olamaz görüşünün savunular da olmuştur. (Bokrat ö.375)³³⁸ Çünkü doktorun da hastaya ilaç vermek için en uygun zamanı bilmesi gerekir, bu da ancak yıldızları tanımak ve bilmekle mümkün olur. Ferit Kam’a göre bu hurafe ve batıl inanışlar edebiyatımıza İran Edebiyatından geçmiştir.³³⁹

2.4.2. Rüya

Rüya, geçmişten günümüze gelen insanoğlunun en çok dikkatini çeken konulardan biridir. Eski dönemlerden itibaren rüyayla ilgili çalışmalar yapılmaktadır. Günümüzde rüyanın psikolojik yönü araştırılmaktadır. Tüm kutsal metinlerde rüyanın önemli bir yeri bulunmaktadır. Kur’an-ı Kerim, İncil ve Tevrat rüya konusunda bilgiler vermekte bu konuya örnekler sunmaktadır.³⁴⁰ Rüya, insanların uykuda gördükleri şeyin ismidir. Kur’an Kerim’de rüya kelimesi altı yerde geçmektedir. Bunların dördünde rüya anlamında “er-ru’yâ” şeklinde birinde “benim rüyam” anlamında “ru’yâye”, diğerinde ise “senin rüyan” anlamında “ru’yâke” şeklinde yer alır. Kur’an’da ahlâm kelimesi de rüya anlamında kullanılır. Rüya kelimesi ile ilişkili olarak Kur’an’da “menâm” kelimesi geçer. Menâm, “uyku yeri, göz” gibi anlamlara

³³⁸ “Tıbbın babası sayılan İlkçağın en ünlü hekimi” Esin Kahya, “Hipokrat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998), 18/119-121.

³³⁹ Kam, *Divan Şiirinin Dünyasına Giriş (Âsâr-ı Edebiye Tedkikâtı)*, 26.

³⁴⁰ Hidayet Aydar, “Kur’an’da Rüyalar ve Rüyaların Hayata Yansımaları”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* V/1 (ts.), 39-60.

gelir. Kur'an'da üç yerde geçen menâm kelimesi iki yerde rüya anlamında kullanılmıştır.³⁴¹

İmam Gazzâli, rüyayı şöyle açıklamaktadır; “Uyku, duyuların durması ve kalbe uğramamaları demektir.³⁴² Rüyalar uyku esnasında görülen kimi zaman açık veya karışık, kimi zaman müjde ya da korkutucu bir şekilde ortaya çıkan görüntülerdir. Yapılan araştırmalarda sonucunda rüyanın yeme, içme gibi biyolojik ihtiyaç olduğunu ortaya çıkarmaktadır. İnsanlar uykuda gördükleri şeyleri merak edip rüya yorumlamalarına koşmuşlar, yorumlamaları neticesinde olumlu veya olumsuz önlemler almışlardır.³⁴³

Ferit Kam’a göre insanın ruhunda var olan durumları uykuda mahiyetlerine uygun temsili şekillere büründürmesine “rüya” denir. Hurafe, insanın uyanık halde fitratının gereği olarak gördükleri daha doğrusu görmek istedikleri rüyalarla denilse de bu gerçeği yansıtmaktadır. Hurafelerin diğer bir sebebi de insanın gelişiminin amacıyla kendi bakış açısıyla gördüğü şeyleri kendisinde bulamamasının vermiş olduğu eksikliklerdir. Bu noksanlık duygusuyla Yaratıcı kudretin, insana verdiği gelişme vesilesi olan hayali bir cömertlikle başkalarında görerek avunmak istemiştir. Mesela sonsuz hayata kavuşamamış insanın da kuş gibi uçma kudretine sahip olarak da yaratılmamış olması, insanı o kudrete sahip birtakım özel güçler atfettiği perileri varlığını hayal ederek teselli imkânı sağlamıştır.³⁴⁴

2.4.3. Ölüm ve Haşır

Yaşamın olduğu yerde ölüm kaçınılmazdır. Ölüm, canlının beden organlarının işlevini yerine getirememesi durumu olarak ifade edilmektedir. İnsanoğlunun tek gerçeği ölümdür.³⁴⁵ Öldükten sonra ibret gözü önünde tecelli edecek temsilin hakikatini Allah’tan başka kimse bilmez. İnsanoğlunun akli öldükten sonra toprağa dönüşmüş beden parçalarının bir yere toplanarak iadesini kabul etmemektedir. İslam’ın ilk yıllarında insanlar kendilerine garip gelecek bu gerçeği bir türlü kabul

³⁴¹ Aydar, “Kur’an’da Rüyalar ve Rüyaların Hayata Yansımaları”, 39-60.

³⁴² Bünyamin Açıkalın, “Rüyanın Mahiyeti ve Yorumlanması”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4/7 (2014), 170-196.

³⁴³ Açıkalın, “Rüyanın Mahiyeti ve Yorumlanması”, 170-196.

³⁴⁴ Kam, *Divan Şiirinin Dünyasına Giriş (Âsâr-ı Edebiye Tedkikâtı)*, 185-186.

³⁴⁵ Hasan S. Keseroğlu, “Ölüm”, *Türk Kütüphaneciliği* 33/3 (2019), 197-201.

edememişlerdir.” Kendi yaratılışını unutup bize örnek getirmeye kalkışıyor ve şu çürümüş kemiklere kim can verecekmiş? diyor. “*De ki: onları ilk başta yaratmış olan diriltecek. O yaratmanın her türlüünü bilir.*”³⁴⁶ ayeti kerimenin nüzul sebebi şöyledir; Übey bin Halef bir gün eline çürümüş kemiği alıp Hz. Peygamberin yanına gelir, kemiği ufalayarak sorar; *Cenab-ı Hak bu kemiğe tekrar hayatını iade edecek, öyle mi?* dedi. Hz. Peygamber de: *Evet hem hayatını iade eder hem de seni cehenneme koyar, buyurdu.* Sonra ayeti kerime nazil oldu. Übey bin Halef’in bu cüreti ayetin nüzul sebebi yüce hükmü inkâr eden insanların hepsini içine almaktadır.³⁴⁷ Herkes ikinci yaratılışla ilk yaratılış arasında hiçbir fark olmadığını her iki yaratılışın ikilik tabirini manasız bırakacak biçimde bir diğerine uygun ve onun aynı olduğunu anlar. Hatta o kadar onlar ki, belki de iki yaratılış arasında birdenbire görünen yokluğu bütünüyle unutarak sanki hiç olmadan o âleme intikal ettiğine inanır.³⁴⁸

Ez- merg hazer kerden dü rûz revâ nîst

Rûzî ki kazâ bâşed u rûzî ki kazâ nîst

Rûzi ki kazâ bâşed kûşîş ne-dehed sûd

Rûzî ki kazâ nîst der û merg revâ nîst

“Ölümden korkmak iki günde caiz değildir. Kader de olan ve kaderde olmayan gün. Kaderde olan günde çabalamanın bir faydası olmaz. Kaderde olmayan günde ölüm caiz değildir.”³⁴⁹

2.4.4. Ruh

Ruh kelimesinin sözlük anlamı can, hareket, tesir, öz anlamlarına gelir. Arapçada gece yürümek, rüzgâr esmek, koklamak, rahatlamak, anlamlarına gelir. Terim anlamını, tespit etmek oldukça zordur. Çünkü felsefe, kelam ve tasavvuf alanlarında çok farklı tanımlar ve anlayışlar ortaya çıkmıştır.³⁵⁰ Bu fikirlerin oluşumunda nasların yanı sıra kelâmî ve felsefî ekollerin büyük etkisi olmuştur. Genel

³⁴⁶ Yasin ,36/78-79

³⁴⁷ Kam, *Dinî-Felsefî Sohbetler*, 121.

³⁴⁸ Kam, *Dinî-Felsefî Sohbetler*, 123.

³⁴⁹ Ömer Ferit Kam, *İran Edebiyatı Tarihi (900'den 1300'e kadar)*, ed. Yasin Mustafa Başçetin (Fatih-İstanbul: Büyüyen Ay, 2023), 134.

³⁵⁰ Mustafa Akçay, “Gazzâlî’de Ruh Tasavvuru”, *Dinî Araştırmalar* VII/21 (2005), 87-116.

anlamda ruhun tanımı yapılırsa “İnsanın manevi varlığı ve insana canlılık sağlayan şey” olarak tanımı yapılmaktadır. Kur’an-ı Kerim’de ruh kelimesi “Cebrail, Vahiy ve Kur’an, Hz. Adem’e ruh üflenmesi, Hz. İsa’nın yaratılmasını” ifade sadedinde “ruh üflenmesi Müminlere rahmet ve İlâhî destek anlamlarında kullanılmıştır.”³⁵¹ Ruhun, İslam’ın Allah’ı yaratılanların hiçbirine benzemediği kuralına sıkı sıkıya bağlı olan Kam, ruhla ilgili fikirlerin âlem ve Tanrı konularıyla iç içe olduğunu savunmaktadır. Kam, Kâinatın bir iç yüzü olduğunu maddecilerin bunu kabul etmeyeceğini söyleyerek ruhla beden arasındaki ilişkiyi iyi bir piyanisttin piyano ile olan ilişkisine benzetmektedir. Piyano bozuk ya da akortsuz ise piyanist melodi çalamaz. Bunun gibi ruhun mahiyeti değişmemekle birlikte vücûddaki tasarrufu o vücudun yeteneklerine göre olacaktır. Kam, şu sonucu çıkarır. Ruhla beden arasındaki mükemmellik arasındaki ilişkisinden dolayı ikisinin de tek bir şey olduğuna hüküm olunamaz.³⁵² Ferit Kam’ın, ruhla ilgili düşüncelerinde Mevlânâ’nın etkisi görülmektedir. Ruhun mahiyetini öğrenmek için yapılan çalışmaların boşa gideceğini ve ruhun mahiyetinin de bilinmeyeceğini savunmaktadır.³⁵³

Ruh var mıdır? Özû nedir? Felsefenin çözüme kavuşturması gereken iki büyük meseledir, ilk ruhun varlığı, ikinci olarak mahiyeti ve bedenle münasebeti probleminin çözümlenmesi gerekir. Ferid Kam, ruh konusunu felsefenin ilk konularından biri olarak görmektedir. Ruhun hakikatini bilmenin mümkün olmadığını yalnız etkileri hakkında araştırma yapmanın mümkün olduğunu Kant, Spencer, Hamilton gibi filozoflar yeterli bulunmuştur. Mezarlıklar en büyük ders verici okullardır. Onların derin sessizliğinde belagat vardır. Lisanı en fasih hatiplerin söz kudretinden daha tesirlidir.³⁵⁴ İnsan nefsinin bir özelliğinden dolayı iyi bir şeyi kötü görmesi mümkün olduğundan bu özelliklere sahip kişi hastalığını tedavi etmeye çalışmalıdır.³⁵⁵ Bunun tersi de olabilir. Kötü şeyleri iyi görenler de vardır. Bu da geçici halin sonucudur. Mesela; hamile iken kadınlara bir hâl âriz olur; kimi sabun, kimisi kömür ya da benzeri şeyleri yemek ister. Dünyada tecelli edip şariat dilinde “ruh” felsefe dilinde “nefs-i nâtika” denilen şey rabbanî bir latifedir. Ruhun gerçeğini bilmesi zordur. Bu konuda

³⁵¹ Akçay, “Gazzâlî’de Ruh Tasavvuru”, 87-116.

³⁵² Bolay, “‘Çankırı’ dan Felsefeye’ Ferid Kam Hayatı, Eserleri ve Başlıca Fikirleri”, 163-172.

³⁵³ Bulut, Deniz, *Ferit Kam’da Varlık ve Tanrı* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 2019), 67.

³⁵⁴ Kam, *Dini-Felsefî Sohbetler*, 109.

³⁵⁵ Kam, *Dini-Felsefî Sohbetler*, 111.

ne kadar ayrıntıya girerse, çabası boşa çıkmıştır. Gölge ancak o şeyin şekli hakkında yaklaşık bir fikir verebilir. Az bilgiyle o şeyin gerçeğin ve bütününe hükmedemeyiz.³⁵⁶ Gerçeği anlaşılmayan bir şeyin düşünmeksizin inkâr edip işin içinden çıkmak gayet kestirme bir yoldur. Materyalistler ruh konusunda da bu yolu tercih etmişlerdir. Olayın çözümüne, inkâr yolu gibi en kısa yoldan gitmeye çalışmışlardır.³⁵⁷ Materyalistlerin ruh bahsindeki düşünceleri yüzeysel olup ileri sürülen en kuvvetli delillerinden biri de şöyledir; insan aklı, kuvvet beynin mükemmelliğiyle doğru orantılıdır. İnsan beyni fizyoloji açısından ne kadar mükemmel olursa aklı, ruhu da psikoloji açısından o kadar mükemmel olacaktır.³⁵⁸ Ruhun özünde değişme yoktur. Vücuttaki tasarrufu, o insanın aklı kuvveti vücudun sahip olduğu istidâd ve yetkinliğe göredir.³⁵⁹

Nefsi kabul et ve onun faziletlerini kemâle erdir;

Sen bedenle değil, ruhunla bir insansın!³⁶⁰

Ruhun akılla bilinen şeylerin olması, uygun benzetme ile hayal etmesi ondan etkilenmesi kendisi için daima olmakta olan hallerdenmiş, fiillerin ayrılması mümkün olmayan halleri de daima ruhumuza etkide bulunmaktadır. Ruh, şuura ait oluşların zorunlu olarak cevheri ve sebebidir. Ruhun maddi yahut manevi olduğunu bilmek üzerinde konuşulan bir konudur. Bu problemleri çözmek için oluşların ötesinde oluşların tabi olduğu gerçeklere de nüfûz etmek gerekir. Ruh, duyumlar olayından meydana getiren bir kendinde şey varlığını, duyumlarından çıkarır. Bu kendinde şey hakkında bizzat duyumlarına göre az çok tam bir fikir elde eder. Varlık kelimesi oluş kavramına dahildir. Ruh kendi durum ve fiillerinin bilincine vardığında kendisinin farkına varır.³⁶¹

Ruhun birliğinin delilleri üç başlık altında ele alınabilir.

1-Ruhun Birliği

³⁵⁶ Kam, *Dinî-Felsefî Sohbetler*, 112.

³⁵⁷ Kam, *Dinî-Felsefî Sohbetler*, 113.

³⁵⁸ Kam, *Dinî-Felsefî Sohbetler*, 113.

³⁵⁹ Kam, *Dinî-Felsefî Sohbetler*, 115.

³⁶⁰ Kam, *Dinî-Felsefî Sohbetler*, 115.

³⁶¹ Ak Suat, *Metafizik Ömer Ferid Kam*, 75.

Tefekkürün ilkesi basit, bölünemez ve imkânsız olmasıdır. Birden fazla fenomen ve farklı melekeleri mevcuttur. Fakat bunlar bir ve aynı cevherin bilinç birliğinde birleşik ve karışmış keyfiyetlerdir.³⁶²

2-Ayniyet

Zaman bakımından bitişik ve kendisinin aynısıdır. Dünkü “ben” in kendisinden bir şey kalmaması olsaydı, zâtı bile mevcut olamazdı. Değiştiğini fark etmek ve anlamak için büsbütün değişmemiş olması gerekir. Hafıza kuvveti bilinç sahibi öznenin (cevherin) bu ayniyetini içermekte ve ispat etmektedir. Hatırlamak demek hâlâ akledilebilecek olan bir şeyin daha önce düşünülmüş olduğu ve halâ düşünülen bir şeyin evvelce düşünülmüş olduğunu bilmek demektir.³⁶³ Eğer insan “benin” sürekli değişmekte olan manasız bir heyuladan başka bir şey olmadığını düşünürse onda mükellefiyet hissinden hiçbir şey kalmaz.³⁶⁴

3-Ruh’daki kendiliğindenlik ve irade

Zâtîyle fiile başlama yeteneği bulunan, kendiliğinden oluşan bir faaliyettir. Buna kendiliğinden akıl ve düşünme eklendiğinde bu iradeye-özgürlüğe dönüşmektedir. Düalist ruhçuluk bakış açısı vardır. Bu delil ruhu bedenden farklı ve yüksek olarak gösteren bir özel teori özelliğinin yanında eşyanın hepsini ruhla açıklayan genel bir metafizik özelliğe de sahiptir. Bu delilin savunucuları ruhun bedenden ayrı var olduğunu ve maddenin ruha yahut nefse indirgenmesinin mümkün olmadığını ispatıyla uğraşırlar.³⁶⁵

Yer kaplayan bir cevherin ancak diğer yer tutan cevherle birleşebileceği düşünülür. Ruhun uzamı yoktur, ruh mekâna ilgisiz ve yabancısıdır.³⁶⁶ Tecrübe, ruhun ölümsüzlüğü meselesinde söz söylemeye yeterli değildir. Tecrübe ruhların bozulmaya yakın olduğunu ve yok oluşunu ispat edememektedir. Akıl, ruhun kalıcılığının muhtemel mi zorunlu mu olduğunu ispat edecektir. Aklın ruhun kalıcılığına ortaya attığı bazı sebeplerden her zaman şüphe etmek mümkündür.³⁶⁷

³⁶² Kam, *Metafizik*, 78.

³⁶³ Ak Suat, *Metafizik Ömer Ferid Kam*, 81.

³⁶⁴ Kam, *Metafizik*, 81.

³⁶⁵ Ak Suat, *Metafizik Ömer Ferid Kam*, 89.

³⁶⁶ Kam, *Metafizik*, 90-91.

³⁶⁷ Kam, *Metafizik*, 147.

1. Metafizik Delili: Ruh, kendi özü gereğince bedenden sonra varlığını koruyabilir. Ölüm, bedenin yok olması değil, çözülüp dağılmasıdır. Ruh, geçici bir zamanda birleşip sonunda ayrılan bir bileşikten başka bir şey değildir. Bu delile karşı ileri sürülen iki itiraz vardır.

1-Bu delil cevherin kalıcılığını ispat edebilir ancak ölümsüzlüğünü ispat etmez.

2-Ruhun çözülüp dağılmasıyla yokluğa yakın olmamasının sönüp bitmek suretiyle yok olmayacağı sonucu çıkmaz.³⁶⁸ Ölüm, bedenin çözülüp dağılmasından çok bedeni yaşatan kuvvetin sönmesi olarak düşünülmektedir. Gerçekte ruh basit bir kuvvet gibi çözülüp dağılamaz; ancak yavaş yavaş sönükleşir. Biz bunun uyku ve baygınlık hallerinde nasıl gerçekleştiğini gözlemiyor muyuz? Aşırı yaşlılık da çoğunlukla bedenden önce ruhu öldürür.³⁶⁹

2. Psikolojik Delil:

İnsan ruhunun melekeleri incelendiğinde ruhi yapımız için belli olan amacın ne olduğu bilinebilir. Bu dünya hayatında melekeleri tecrübe edip onları kullanmıyoruz. Bu âlem, bütün hayallerimizi çağırarak; fakat onların hiçbirini tatmin etmemektedir.³⁷⁰

3. Ahlaki Delil:

Varlığımızın sınırsız biçimde mükemmel olması için çalışmak bizim için bir görevdir. Allah'ın adaleti gereği, tabiatın hayır ile şer arasındaki ahlaki olmayan kayıtsızlığı ancak görünüşte ve belli bir vakte kadardır. Hayır ile şerri birbirine eşit kılacak gibi görünen ölüme rağmen, son söz hayrın olacaktır.³⁷¹

³⁶⁸ Ak Suat, *Metafizik Ömer Ferid Kam*, 148.

³⁶⁹ Kam, *Metafizik*, 149.

³⁷⁰ Kam, *Metafizik*, 150-151.

³⁷¹ Kam, *Metafizik*, 151-152.

SONUÇ

Ferit Kam şair, yazar ve mütefekkindir. Küçük yaşlarda başlayan öğrenme merakı ve hayatı anlamlandırma ile ilgili sorular onu o yaşlarda ilme yönlendirmiştir. Öğrenme merakı devam eden Kam, özel hocalardan Arapça, Farsça ve Fransızca dersleri almıştır. Erken yaşlarda yazılar yazmaya başlayan Kam'ın yazıları yayımlanmıştır. Ferit Kam, Avrupa'da gözlemlerde bulunmuş, onu yakından izleme fırsatı elde etmiştir. Avrupa' gözlemlerinde düzenli, bakımlı ve temiz şehirlere dikkat çekmektedir. Avrupa medeniyetin geçmişi günümüzde yaşattığını bu sayede sosyal öğrenme ortamı oluştuğunu ifade etmektedir. Eserlerinin üç konusu din, felsefe ve edebiyat alanlarından oluşmaktadır. Kendi okuduğu kitapları hemen hemen ezbere bilir, bir konu hakkında soru sorulduğunda kitabın kaçınıcı sayfasında olduğunu söylerdi.

Kam'ın eserlerinin temel konusu vahdet inancıdır. Konuları sadece fikir düzeyinde tartışıp görüşünü belirtmiştir. Yeri geldiğinde betimlemeler yapıp okuyucunun dikkatini çekmiştir. Problemlerden bahsederken okuyucuyu düşündürüp çözümlerden bahsetmektedir. Kam, daha çok kıta ve rubai nazım şekillerini kullanarak çok sayıda şiir kaleme almıştır. İlahiyat alanına giren cevher, araz, varlık, vahdet, panteizm, fitrat, anlam arayışı gibi konulara yer vermiştir. Ona göre nefsi natika cisim değildir. Bir şey mükemmel ya da eksiksiz değildir. Bir şeyin eksik olması onda değişimi meydana getirmektedir. Bu değişim Yüce Yaratıcının kudretinin eşyanın gelişimi hakkında ortaya koyduğu genel kanunun gereğidir. Cevher düşüncesinin temelinde nefis-i natikanın olduğunu ifade etmektedir. Deruni bir hal, yaşanan bir edep bir nefis terbiyesi olarak tanımladığı tasavvufun daha çok nakle dayandığını belirtmiştir.

Kam, insanın fitratında bir anlam arayışı, sorgulamak, düşünme, hak ve hakikati aramanın olduğunu ve Yüce Yaratıcının büyük emanetini taşıyan saygıya layık bir varlık olduğunu ifade etmiştir. Ona göre vahdet-i vücûd felsefe ve tasavvufun ortak konularından biridir. Nübüvvet ve mucize kavramlarına yer vermiş, insan, dünyada yaşadığı bunalımlardan bir çıkış kapısı aramaktadır. Bu arayışta en büyük yol göstericinin Hz. Peygamber olduğunu ifade etmektedir. İnkâr edenleri susturmak için mucizeler Yüce Allah tarafından ortaya çıkarılmaktadır. Mucizelerden önce Resul-i

Ekrem Efendimizin yüce ahlakı en ince detayına kadar düşünülmelidir. İman ile kalbin durumunu dünya ile güneşin durumuna benzetmektedir.

Kam, kader konusunun anlaşılması en zor konulardan biri olduğu ve ehil olmayan insanlar arasında yayılmasının uygun olmadığını kanaatindedir. Mezarlıkların en büyük ders verici okullar olduğunu, ölümün tüm sözlerden daha etkili olduğunu dile getirmiştir. Metafizik anlaşılması en güç konulardan biridir. Gerçeği anlaşılmayan bir şeyi düşünmeksizin inkâr edip işin içinden çıkmanın kestirme yol olduğunu söylemiştir.

Sonuç olarak Ferit Kam'ın genel görüşleri analiz edilince şu kanıya varılır: Küçük yaşlardan itibaren ilme merakı onu araştırmaya düşünmeye teşvik etmiştir. Genç yaşlardayken yazılar yazmaya başlamıştır. Yazılarını din, felsefe ve edebiyat alanları oluşturmaktadır. Kam, şair, yazar ve mütefekkindir. Müslümanların bireysel, toplumsal, sosyolojik problemlerin alışılmışın dışında bir çözüm araması, felsefi araştırmalarında bile psikolojik ve pedagojik temelleri göz önünde bulundurması onun çağını aşan bir niteliktir.

KAYNAKLAR

- Açık, N. (2020). Fuzûlî'nin Su Kasidesi ile Abdülaziz Mecdi'nin Su Kasidesinin Karşılaştırması. *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 487-516.
- Açıkalın, B. (2014). Rüyanın Mahiyeti ve Yorumlanması. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(7), 170-196.
- Ahışhalı, R. (2011). Terakkî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 40, ss. 479-481). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Akçay, M. (1996). İmanın Oluşumunda Fıtratın Rolü. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, 273-294.
- Akçay, M. (2002). Mucize. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4(6), 209-212.
- Akçay, M. (2005). Gazzâlî'de Ruh Tasavvuru. *Dinî Araştırmalar*, VII(21), 87-116.
- Akpınar, C. (2000). İcâzet. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 21, ss. 393-400). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Aksoy, H. (2022). Kınalızâde Ali Efendi. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 25, ss. 416-417). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Albayrak, S. (1993). Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 8, ss. 506-507). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Ali Emre, Ö. (2012). Sâbit'in Türk Edebiyatındaki Yeri Üzerine Bazı Sorular. *Türkbilig*, 23, 1-10.
- Atay, H. (1985). *Kur'an-ı Kerim ve Kudsiyet*. XXVII, 1-30.
- Ayas, M. (2020). "Kader-Kaza" Kavramının Öğretimi ve Kavram Yanılgıları Üzerine Bir İnceleme. *Turkish Academic Research Review*, 5(3), 358-380.
- Aydar, H. (t.y.). Kur'an'da Rüya ve Rüyaların Hayata Yansımaları. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, V(1), 39-60.
- Aydın, H. (2010). Meydan Okumaları Bakımından Kur'an Mucizesi. *Kelam Araştırmaları Dergisi*, VIII(1), 45-76.
- Azamat, N. (1988). Abdülaziz Mecdi Efendi. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 1, ss. 191-192). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Azamat, N. (2001). Kalenderiyye. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 24, ss. 253-256). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Batur, H., & Yıldız, E. (2019). Şeyhülislam Muhammed ve Sâmi'h'in Kudûmiyeleri Üzerine Mukayeseli Bir İnceleme. *RumeliDE Uluslararası Hakemli Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 14, 259-288.

- Bayrakdar, M. (1985). İbn Sinâ'da Varlık, Varoluşun Sebebi ve Varlığın Delili Olarak Aşk. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXVII, 299-306.
- Bekir, B. (2023). Fuzûlî ve Bâkî Örneğinde Mahlasta Yapılan Zihaf Meselesi. *Hikmet - Akademik Edebiyat Dergisi*, 19, 144-164.
- Bolay, S. H. (2001). Kam, Ömer Ferit. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 24, ss. 271-273). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Bolay, S. H. (2007). 'Çankırı'dan Felsefeye' Ferid Kam Hayatı, Eserleri ve Başlıca Fikirleri. *Çankırı Araştırmaları dergisi*, 2(2), 163-172.
- Buhârî, E. A. M. b. İ. (2011). *Sahîhü'l-Buhârî*. Daru'l-Beşairi'l-İslamiyye.
- Bulğen, M. (2016). Osmanlı Yeni İlm-i Kelâmında Materyalizm Eleştirileri. *Bilimname*, 1, 391-433.
- Bulut, D. (2019). *Ferit Kam'da Varlık ve Tanrı*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bulut, R. (2022). İslamcı Aydın Ömer Ferit Kam'ın Batılılaşma Anlayışı. *Kocatepe İslami İlimler Dergisi*, V (2), 443-457.
- Çalışkan, M. (2001). Kur'an'da Hikmet Kavramı. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I (2), 89-119.
- Çaylı, Z. (2019). Ferit Kam'ın Panteizm Eleştirisi Bağlamında "Vahdet-İ Vücûd" Anlayışı. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* |, 6(10), 241-272.
- Demir, N. (2008). Cassirer'e Göre Efsane ve Dinî Kültürde İnsanın Yeri, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XII (1), 275-298.
- Demir, O. (2011). Teselsül. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 40, ss. 536-538). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Durmuş, İ. (2013). Zeyil. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 44, ss. 339-342). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Durusoy, A. (1999). İbn Sînâ. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 20, ss. 322-331). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Ebû Hanife. (2019). *İslâm İnancına Dair 5 Temel Eser: Fıkhu'l-Ekber*. Muallim Neşriyat.
- Emiroğlu, İ. (2009). Sûfestâiyye. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 37, ss. 468-469). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Gürsoy, K. (2000). İlhâd. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 22, ss. 96-98). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Hatipoğlu, B. (2021). *Ebü'l-A'lâ el-Mevdûdî'nin Kelami Görüşleri* [Tez]. Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- İpşirli, M. (2020). Mülâzemet. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 31). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kahya, E. (1998). Hipokrat. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 18, ss. 119-121). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kam, Ö. F. (2008). *Divan Şiirinin Dünyasına Giriş (Âsâr-ı Edebiye Tedkîkâtı)* (H. Çeltik, Ed.). Birleşik.
- Kam, Ö. F. (2021a). *Ayasofya Konuşmaları* (S. Ak, Ed.). Büyüyen Ay.
- Kam, Ö. F. (2021b). *Dinî-Felsefî Sohbetler* (S. Ak, Ed.). Büyüyen Ay.
- Kam, Ö. F. (2021c). *Kudemâ (Sâbit, Bâki, Kınalızâde Ali Çelebi)* (İ. Sona, Ed.; 8. bs). Kesit.
- Kam, Ö. F. (2021d). *Makâleler-Edebî, Fikrî Tahlil ve Tenkidler* (S. Ak, Ed.). Büyüyen Ay.
- Kam, Ö. F. (2021e). *Metafizik* (S. Ak, Ed.). Büyüyen Ay.
- Kam, Ö. F. (2021f). *Peygamber Âhlakı* (S. Ak, Ed.). Büyüyen Ay.
- Kam, Ö. F. (2021g). *Vahdet-i Vücûd* (M. Kara, Ed.). Dergâh.
- Kam, Ö. F. (2023). *İran Edebiyatı Tarihi (900'den 1300'e kadar)* (Y. M. Başçetin, Ed.). Büyüyen Ay.
- Kara, M. (1988). Abdullah Bosnevî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 1, s. 87). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Karacan, T. (2008). Sâbit. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 35, ss. 349-350). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Karlığa, H. B. (1991). Anâsır-ı Erbaa. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 3, ss. 149-151). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kelpetin Arpaguş, H. (2011). Teâlâ. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 40, ss. 206-207). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Keseroğlu, H. S. (2019). Ölüm. *Türk Kütüphaneciliği*, 33(3), 197-201.
- Kurt, Y. (2005). Kur'ân'da Fıtrat Kavramı. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 5(3), 71-104.
- Kutluer, İ. (2006). Mütenâhî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 32, ss. 193-195). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Mutlu Muhammet, A. (2018). Bâkî Hakkında Bir Bibliyografya Denemesi. *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, 4(4), 876-913.
- Nevevî, Z. M. Y. b. Ş. (1972). *Sahîhu Müslim bi Şerhi'n-Nevevî*. Dâru İhyâi'tTürâsi'l-Arabî.
- Nutku, U. (2014). Leibniz'in Monadlar Teorisinin Tarihî Önemi. *Kilikya Felsefe Dergisi*, 1, 143-159.

- Orazov, O. (2023). Kınalızâde Ali Çelebi'nin Fıkıh Eserlerinin Tespiti. *BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10(1), 23-51.
- Orhan Şaik, G. (2000). İmâle. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 22, ss. 177-178). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Öngeren, R. (2007). Mevlânâ Celâleddîn-İ Rûmî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 29, ss. 441-448). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Pekolcay, N. (1972). Mevlânâ Celaleddin Hayatı. *İslam Medeniyeti Dergisi*, 3(26), 44-45.
- Sinanoğlu, M. (2020). Muattıla. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 30, ss. 329-330). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Süyûtî, E.-F. C. A. b. E. B. (2003). *Fethu'l-kebîr*. Dâru'l-Fikr.
- Süyûtî, E.-F. C. A. b. E. B. b. M. (1425). *El-Camiu's-Sağir*. Dâru'l Kütübî'l İlmiyye.
- Şemsettin Sâmî. (1317). *Kâmûs-i Türkî*. Çağ Yayınları.
- Şener, H. (2018). Dâvûd-İ Karsî'nin "Risâle Fî Beyânî Sıfâtillahi Teâlâ" Adlı Risâlesi Bağlamında Düşünce Tarihindeki Cevher ve Araz Kavramları Üzerine Bir Değerlendirme. İçinde B. Çalık (Ed.), *Uluslararası Dâvûd-İ Karsî Sempozyumu* (ss. 363-375). Özgü Yayınları.
- Tanrıverdi, H. (2012). Vahdet-i Vücut ve Panteizm Karşılaştırması. *Dini Araştırmalar*, 15(40), 65-89.
- Temel, A. V. (2022). Felsefe ve Kur'an-ı Kerîm Bağlamında Varlık ve Hayatın Anlamı Problemi. *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(2), 135-149.
- Tunç, C. (1987). Kader ve Kaza Hakkında Düşünceler. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4, 1-12.
- Tunç, C. (1989). İslam Dinine Göre Hidâyet ve Dalalet. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(6), 25-41.
- Uçman, A. (1989). Ahmed Celâleddin Dede. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 2, s. 53). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Uludağ, M. E. (202M.S.). Dârü'l-Hikmeti'l İslâmiye ve Mehmet Âkif. *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi*, 13, 228-247.
- Uludağ, S. (2010). Sülûk. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 38, ss. 127-128). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Uzun, M. İ. (1988). Abbas Halim Paşa. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 1, s. 24). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Yavuz, Y. (1987). İslam Kelamında Araz Nazariyesi. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5-6, 72-83.

- Yavuz, Y. Ş. (2006). Müşebbihe. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 32, ss. 156-158). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Yavuz, Y. Ş. (2007). Nübüvvet. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 33, ss. 286-291). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Yavuz, Y. Ş. (2012). Usûl-i Selâse. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 42, s. 212). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Yaylı, G. (2016). Mevlâna Düşüncesinde Hikmet. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 13(49), 315-325.
- Yazıcı, G. (2010). Gelibolu-Kahire- İstanbul Üçgeninde Bir Mevlevî Şeyhi ve Oğulları (Hüseyin Azmî Dede, Mehmed Bahaeddin Dede, Ahmed Celâleddîn Dede). *Dünyada Mevlânâ İzleri*, 300-319.
- Yıldırım, N. (2011). Kahramanlık Anlatıları, Efsane ve Mitoloji. *Doğu Araştırmaları*, 7, 49-70.
- Yılmaz, M. N. (2017). Ömer Ferit Kam ve Âhlak Anlayışı. *Son Dönem Osmanlı Mütefekkirleri ve Ahlâk Anlayışları*, 233-265.
- Yurdagür, M. (1991). Bab. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (s. 359). Türkiye Diyanet Vakfı.